

UIT DE VERENIGING

AART SCHURINK

HET BOEK VAN AMPT EPE KAN BESTELD WORDEN

Al eerder is de voortgang van het boek van Ampt Epe gemeld, nu is het zover dat u het boek kunt bestellen. Eind maart verschijnt: *Ons agrarisch en industrieel verleden: inrichting van het landschap, de samenleving en het bestuur van Emst, Epe, Oene en Vaassen rondom 1800*, door C. Stork, F.Ph. Jantzen, G. Kouwenhoven en A. Schurink.

Het is een prachtig boek geworden dat vele facetten van het leven in de dorpen en vanuit de buurtschappen rond het jaar 1800 belicht. Een sfeertekening van het plattelandleven, de agrarische ontwikkeling, het grondgebruik, bekenstelsels, molens, ambachtslieden, wegen en bestuur zijn enkele van de vele aspecten die in het boek worden behandeld. De teksten worden ondersteund door talloze foto's, afbeeldingen en kaarten.

Zie ook de aankondiging met de bestelwijze op bladzijde 3 van dit nummer.

ARCHEOLOGIEWACHT VAN START

Vorig najaar is de archeologiewacht Epe ingesteld, met als doel de vele archeologische monumenten die de gemeente rijk is te behouden en te onderhouden. De vrijwilligers komen een paar keer per jaar bijeen om onderhoud uit te voeren, de laatste keer aan de grafheuvels in het Eperholt en bij de Renderklippen. Ampt Epe was erbij, in de persoon van voorzitter Fer Jantzen.

ERFGOEDATLAS GEMEENTE NUNSPEET

Net als andere gemeenten moet de gemeente Nunspeet de archeologische, historisch-landschappelijke en historisch-bouwkundige waarden in kaart brengen. De gemeente pakt het echter anders aan en wil het culturele erfgoed niet alleen toegankelijk maken voor kenners en beleidsmakers, maar ook voor de bewoners zelf en andere geïnteresseerden. Het boek wordt voorzien van wetenschappelijke kennis, de modernste hoogtebeelden, maar ook streekkennis en bewonersverhalen. Verkrijgbaar in de boekhandel vanaf december 2015.

NEDERLANDS OUDSTE ACCORDEONVERENIGING 75 JAAR

KNA (Kunst Na Arbeid) is opgericht in een zaal van café De Stern in Epe in het oorlogsjaar 1940. Op 18 oktober 2015 bestond de vereniging 75 jaar. Sommige leden zijn al vijftig jaar lid. In april 2016 volgt een voorjaarsconcert in het Kulturhus in Epe. Namens Ampt Epe van harte gefeliciteerd!

DE PRAEBSTIJE AAN DE STROMARCKT: BOUWHISTORISCH ONDERZOEK VAN DE PROOSDIJ IN DEVENTER

Mogelijk interessant voor liefhebbers. Stromarkt 19 in Deventer maakte samen met het 'oudste huis van Deventer' deel uit van de proosdij, de zetel van de proost en rechterhand van de bisschop. De werkgroep Bouwhistorie Deventer onderzocht het gebouw en vulde op belangrijke punten de bouwgeschiedenis van de proosdij aan. Dit alles is in een publicatie verwerkt en verkrijgbaar bij boekhandel Praamstra.

OUDHEIDKUNDIGE VERENIGING ARENT THOE BOECOP UIT ELBURG PRESENTEERT EEN BIJZONDER NUMMER 'ELBURG TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG 1914 - 1919'

Van 1914 tot 1918 was Europa in de ban van de Grote Oorlog. Nederland kon zijn neutrale positie handhaven, maar kreeg te maken met grote aantallen vluchtelingen, hoge werkloosheid en voedselschaarste. Een onderzoek naar de situatie in Elburg ontbrak nog. Dit is onderzocht, als een praktische opdracht voor het vak geschiedenis, door leerlingen van 5 vwo. Een prachtige uitgave van maar liefst 88 bladzijden.

WINTER- EN ZOMERTIJD, WAAR KOMT HET VANDAAN?

De Brit William Willet kwam in 1907 met het idee om in de lente op vier verschillende zondagen de klok twintig minuten vooruit te zetten. In september zou de klok weer worden teruggezet. Zijn idee werd niet uitgevoerd.

De Duitsers voerden in de Eerste Wereldoorlog de zomertijd in om kolen te besparen. Op 1 mei 1916 werd deze in Nederland ingevoerd, nadat Duitsland, België en Frankrijk waren voorgegaan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd op bevel van de Duitse bezetters de klok één uur en veertig minuten vooruitgezet. In 1946 werd deze wijziging weer ongedaan gemaakt. Als gevolg van de oliecrisis werd de zomertijd in 1977 opnieuw ingevoerd. Inmiddels doen ongeveer zeventig landen hetzelfde. In de Europese Unie wordt de klok op de laatste zondag in maart een uur vooruitgezet en op de laatste zondag van oktober weer achteruit.

.....
(vervolg van bladzijde 4)

Let op!

* Over de evenementen in de periode september/november 2016 wordt u in de volgende nummers van *Ampt Epe* nader geïnformeerd.

* Voor alle evenementen geldt: gratis deelname van leden met eventuele partner, niet-leden betalen 3,50 euro.

* Het is altijd mogelijk dat een evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt altijd vermeld op de website www.ampt-epe.nl. Raadpleeg dus te allen tijde de informatie op onze website!

ONS AGRARISCH EN INDUSTRIEEL VERLEDEN

INRICHTING VAN HET LANDSCHAP, DE SAMENLEVING EN HET BESTUUR VAN EMST, EPE, OENE EN VAASSEN RONDOM 1800

C. STORK, F.PH. JANTZEN, G. KOUWENHOVEN EN A. SCHURINK

Dit rijkgeïllustreerde boek richt zich op het agrarisch en industrieel verleden van de dorpen Emst, Epe, Oene en Vaassen en de daarbij horende buurtschappen aan het begin van de negentiende eeuw: landbouw, energie, infrastructuur, bestuur en bewoners. Mede aan de hand van de eerste, in 1832 gepubliceerde kadastrale gegevens wordt een beeld gevormd van een boerengemeenschap met een sterk gemeenschapsgevoel, nog voortlevend met oude normen en waarden en een reeds enkele eeuwen bestaande lichte industrie, aangedreven door waterkracht.

Speciale aandacht krijgen de ambachtslieden die hun ambacht vaak van vader op zoon overdroegen. Ambachtslieden woonden voornamelijk in de kerkdorpen. Zij leefden van het werk dat ze voor de boeren verrichtten en hun bestaan was nauw verbonden met de boerenstand.

Tot het begin van de negentiende eeuw waren de wegen zeer slecht. Ook doorgaande wegen waren zandwegen waar praktisch niets aan gedaan werd. Zo er al aan wegenonderhoud werd gedaan, was dat in handen van buurtschappen. Aan de hand van kaartmateriaal worden oude en nieuwe routes beschreven. Het boek eindigt met een levendige beschrijving van de bestuurlijke omwenteling tussen 1795 en 1818 en wordt afgesloten met een overzicht van de gemeentebestuurders en -secretarissen in die periode.

Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een kaart waarop de behandelde onderwerpen zijn afgebeeld. Een grondgebruikkaart op A1-formaat completeert het boek. De kaarten zijn zo uitgevoerd dat onder de oude situatie de huidige topografie zichtbaar is.

Vanaf begin april is het boek verkrijgbaar bij de lokale boekhandel voor € 24,95.

Leden van Ampt Epe kunnen dit boek nu al bestellen voor de gereduceerde prijs van € 16,—, over te maken op bankrekening NL68 RABO 0160 1866 68 van Ampt Epe, onder vermelding van naam en adres en de bestelling. Zij krijgen het boek thuisbezorgd, indien woonachtig binnen het postcodegebied 8160-8199. Voor leden daarbuiten bedraagt de prijs € 20,90 inclusief verzendkosten.

Deze uitgave, voor een belangrijk deel bekostigd door Ampt Epe, is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van de gemeente Epe, Waterschap Vallei en Veluwe, Rabofonds Noord-Veluwe, Prins Bernhard Cultuurfonds, Rotary Club Epe, Adriana Hoogenboom Stichting, Sint Anthonie Gilde en Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

EVENEMENTENAGENDA 2016

EEF BRUMMEL

Donderdag 3 maart - avondje Drukkerij Hooiberg

De heer Jaap Kanis vertelt over zijn bewogen werkzame leven bij de bekende Eper drukkerij Hooiberg, waar vele (oud-)Epenaren werkzaam zijn geweest. Hij toont ons daarbij ook een aantal interessante artikelen waarmee hij destijds heeft gewerkt. Tevens zullen er filmfragmenten van Hooiberg worden vertoond. De presentatie vindt plaats in de grote zaal van de Middenstip aan de Quickbornlaan te Epe. Aanvang 20.00 uur, de zaal is open vanaf 19.30 uur.

Woensdag 6 april - leden/jaarvergadering

Deze vergadering vindt plaats in het Kulturhus te Oene (naast café-restaurant Dorpszicht). Na het huishoudelijke deel van de vergadering zal vanaf circa 20.45 uur de lezing worden verzorgd door de heer Hermsen uit Voorst. Hij vertelt ons over de ontstaansgeschiedenis en de verdere ontwikkeling van het unieke polderlandschap in en om Nijbroek. De jaarvergadering begint om 20.00 uur, de zaal is open vanaf 19.30 uur.

Zaterdag 23 april - voorjaarsexcursie

Als vervolg op de winterlezing van 19 januari wordt de voorjaarsexcursie eveneens verzorgd door de heer J. ter Horst van de Stichting Geldersch Landschap en Kasteelen. Vanaf een nog nader vast te stellen vertrekpunt verzamelen we ons om 13.30 uur. Vanaf 14.00 uur tot circa 16.00 uur wordt een wandeling gemaakt door het gebied van het landgoed De Dellen.

Woensdag 11 mei

Een powerpointpresentatie over de bouw en geschiedenis en vervolgens een rondleiding in de Dorpskerk in Vaassen door de heer L. Terwel. De kerk is open vanaf 19.30 uur, de presentatie begint om 20.00 uur en zal tot circa 22.00 uur duren.

Donderdag 1 september - lezing

De lezing door de heer Terpstra over het natuurgebied Vossenbroek in Zuuk wordt gehouden in de grote zaal van Gerrits Eten & Drinken, Hoofdweg 73, Emst.

Zaterdag 29 oktober - najaarsexcursie

Als vervolg op de lezing van 1 september over het Vossenbroek wordt deze excursie begeleid door de heer Terpstra.

Dinsdag 15 november - lezing

Lezing door de heer Hattinga Verschure, gebaseerd op zijn historisch-topografische atlas *Een wereld van verschil*.
(Zie verder op bladzijde 2)

VERSLAG NAJAARSEXCURSIE ELBURG

Eef Brummel

Op zaterdag 24 oktober 2015 waren wij met een kleine veertig leden te gast bij onze zustervereniging Arent thoe Boecop in Elburg, waar wij vanaf 13.30 uur gastvrij werden ontvangen in het uit de dertiende eeuw daterende Gruithuis, de tegenwoordige thuisbasis van de historische vereniging Arent thoe Boecop, aan de Krommesteeg.

In zijn welkomstwoord refereert secretaris Gerrit Hollander aan de Canon van Elburg, verschenen ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van Arent thoe Boecop. In deze canon komen alle facetten van de zo rijke en bewogen geschiedenis van de voormalige Hanzestad en vissershaven Elburg aan de orde.

De vereniging Arent thoe Boecop is met ruim 1900 leden de grootste historische vereniging van de regio, en misschien wel van heel Nederland.

De historische Arent thoe Boecop was in het laatste kwart van de veertiende eeuw in dienst van de Hertog van Gelre en kreeg van hem in 1393 opdracht de huidige stad Elburg te ontwerpen, waarna de hertog aan de nieuwgebouwde stad (zoals ook aan andere plaatsen in het toenmalige Gelre) stadsrechten verleende.

Na deze verwelkoming nodigt Willem van Norel ons uit voor de stadswandeling door het historische centrum van Elburg.

Vanuit de Krommesteeg (die deze naam heeft omdat het de enige niet-rechte straat in het oude centrum van Elburg is) komen we in de Rozemarijnsteeg waar we het voormalige pand zien van de bekende Elburgse vishandelaar Van Triest. Deze trok in het begin van de twintigste eeuw met zijn viswagen vanuit Elburg over de Woldberg naar de '3 D-steden': Deventer, Dieren en Doesburg, om daar zijn vis te verhandelen. In de Rozemarijnsteeg kun je heel goed zien dat het stratenpatroon van het historische centrum (250 bij 350 m, gebouwd tussen 1392 en 1396 en ontworpen op de tekentafel) nog steeds hetzelfde is. Ook hebben we hier een goed zicht op de enige van de oorspron-

kelijk vier toegangspoorten van de vesting Elburg die nog overgebleven is, omdat daarop de lichtbaak stond die als vuurtoren dienstdeed. Die lichtbaak staat er heden ten dage nog steeds op. De andere drie poorten en veel overige vestingwerken zijn in de Franse tijd (begin negentiende eeuw) gesloopt.

Vanaf 1773 was er in Elburg straatverlichting. De lantaarnopsteker zorgde ervoor dat je ook 's avonds en 's nachts de weg in Elburg kon vinden. Niet ver van de stadspoort is de oudste, nog steeds functionerende lijnbaan van Nederland gevestigd; deze dateert uit de periode 1710-1720. De familie Deetman heeft de lijnbaan vanaf het ontstaan tot op heden nog steeds in beheer.

Alle panden in het centrum van Elburg waar tot aan de Tweede Wereldoorlog Joodse families hebben gewoond die in de oorlog zijn weggevoerd en niet meer teruggekeerd, zijn voorzien van een schildje met de davidsster. In een van deze panden was tot in de Tweede Wereldoorlog een huidenzouterij gevestigd van twee Joodse broers die allebei werden opgepakt en weggevoerd naar Westerbork. Een van de broers kreeg toestemming om naar het bedrijf terug te keren om het schoon te maken en af te sluiten, maar is vervolgens ondergedoken en heeft als een van de weinige Joodse Elburgers de oorlog overleefd.

In de Smeesteg zien we een nog oorspronkelijke stadsboerderij waarin ook een vishandel was gevestigd. Via de Beekstraat komen we bij de Stadsbeek die er in 1916 na de laatste grote stormvloed voor zorgde dat het hele centrum van Elburg onder water kwam te staan, net zoals trouwens veel andere plaatsen rond de toenmalige Zuiderzee. Deze stormvloed is de aanleiding geweest voor het ontwerp van het plan om de Zuiderzee door middel van de Afsluitdijk definitief van de Waddenzee af te sluiten.

We komen nu aan bij een deel van de stadsmuur waarin een groot aantal, uiteraard zeer smalle, huisjes zijn gebouwd. Het smalste huisje op de hoek van de Bloemsteeg is slechts 1,83 m breed... We komen ook langs het pand waar de Joodse

Elburger Joop Cohen woonde. Hij is gedurende de oorlog in zijn eigen huis ondergedoken geweest en heeft zo de oorlog overleefd.

In de Ledige Stede zien we het monumentale pand, de Feithenhof, waarin Maria Catharina Feith in 1740 is overleden. Zij was zeer vermogend en stelde in haar nalatenschap een groot

deel van haar vermogen ter beschikking aan oude en behoeftige mensen in Elburg, mits ze aan één voorwaarde voldeden: ze dienden van gereformeerden huize te zijn...

Elburg was tot circa 1580 katholiek en had binnen haar muren een kloostercomplex dat aan de Heilige Agnes was gewijd. Het had als grote bijzonderheid een dubbele kloosterkapel. Het complex heeft in de loop der tijden diverse bestemmingen gehad; zo heeft het een tijd dienstgedaan als raadhuis. In 1580 is prins Willem van Oranje in Elburg op bezoek geweest en ook prins Maurits was er eens te gast. Hij was zeer onder de indruk van de vestingwerken van de stad.

Tot 1931 heeft Elburg een tramlijnverbinding gehad met onder andere Harderwijk. Het voormalige spoortracé van deze tramlijn loopt langs de Joodse begraafplaats.

Het gebouw dat ooit als remise en wachtkamer dienstdeed, staat er nog steeds.

We zijn op onze stadswandeling aangekomen bij de Joodse begraafplaats. De locatie ervan is uniek: weliswaar buiten de voormalige stadsmuren, zoals dat altijd het geval was met begraafplaatsen, maar binnen de stadsgracht. Het is een van de fraaiste Joodse begraafplaatsen van Nederland.

De nog in zeer goede staat verkerende kerkhofmuur dateert uit 1904. Hierin

staan alle 21 namen van Joodse Elburgers gegraveerd die in de Tweede Wereldoorlog zijn weggevoerd en niet teruggekeerd. De begraafplaats wordt door de gemeente Elburg en een aantal vrijwilligers onderhouden. Deze vrijwilligers dragen, als zij de begraafplaats betreden, altijd een joods keppeltje.

Vorbij de Joodse begraafplaats zien wij dat Elburg, als absoluut enige van oorsprong middeleeuwse stad in Nederland, nog steeds het oorspronkelijke schootsveld buiten de stadsmuren heeft behouden. Dit is echt een unicum op stedenbouwkundig gebied, omdat hier nooit een stadsuitbreiding heeft plaatsgevonden.

Op deze prachtige plek zijn we aan het eind gekomen van een zeer bijzondere stadswandeling onder de even enthousiaste als deskundige begeleiding van Willem van Norel die we hiervoor, namens alle deelnemers, zeer hartelijk bedanken.

ILLUSTRATIES

Wim van 't Einde (blz. 5), Fer Jantzen (blz. 6 en 7)

VEREENIGING VAN BEEKEIGENAREN GEMEENTE EPE DE KIST VAN VAN DELDEN - DEEL 3 ¹⁾

TJADA AMSTERDAM

In deze aflevering over de voormalige Vereeniging van Beekeigenaren in de gemeente Epe wordt stilgestaan bij het verloop van de ontwikkelingen in de jaren 1946 tot 1952. In die periode doet zich een historische kentering voor. Betaalden de eigenaren van watermolens eeuwenlang een vermogen voor molenplaats en beek- en waterrechten, in de naoorlogse jaren is een aantal beekeigenaren zijn beek(deel) liever kwijt dan rijk. De bijbehorende plichten zijn zwaarder gaan wegen dan de rechten.

EENS ZO KOSTBARE BEEKRECHTEN VERWATEREN: VAN WAARDEVOL BEZIT TOT BLOK AAN HET BEEN

Donkere wolken bedreigen de Vereeniging van Beekeigenaren in de gemeente Epe (VVB), als zij het jaar 1946 instapt. De nieuwe voorzitter H.G. Heerze, die beekeigenaar wattenfabriek Utermöhlen vertegenwoordigt, kan er meteen zijn tanden in zetten. De dreiging is een oude bekende: plaatsing van de beken op de gemeentelijke legger van watergangen. De aanleiding is al even vertrouwd: klachten over de Klarbeek.

Het wordt een bijna jaarlijks terugkerend ritueel: in de herfst en winter klagen aanliggende eigenaren van de Klarbeek bij de gemeente Epe over wateroverlast; waarop het gemeentebestuur dreigt met plaatsing van de particuliere beken op de legger van watergangen om zo controle over de onderhoudstoestand van de beken te krijgen; waarop het bestuur van de VVB zich daartegen hardnekkig verzet en belooft de nalatige beekeigenaren op de huid te zitten en wéér het vertrouwen krijgt van het gemeentebestuur, dat de dreiging intrekt.

Was plaatsing op de legger in 1940 al het angstbeeld dat aanleiding was voor de oprichting van de vereniging, de vrees daarvoor blijft nog jaren als een rode draad door het bestaan van de VVB lopen.

Even een opfrisser waarom beekeigenaren zo faliekant tegen die invloed van de overheid waren. Voorzitter Heerze schetst nog eens de argumenten van de VVB tijdens zo'n overleg met het gemeentebestuur, onder meer in 1946: waterkracht en waterkwantiteit en -kwaliteit zijn met name voor bedrijven die beekeigenaar zijn van belang voor hun bestaan. Als de beken op de gemeentelijke legger staan, zijn de eigenaren deels de grip op hun beken kwijt. Ze kunnen te maken krijgen met verplichte lozingen die hun beken vervuilen; ze hebben geen zeggenschap meer over het waterpeil; ze krijgen te maken met een schouwdatum die hun wellicht niet uitkomt. Bestuurslid G.H. Bos benoemt het zelfs zo: plaatsing op de legger is een verkapte onteigening. De beekeigenaar kan de waarde van zijn beek dan wel afschrijven; de beek wordt onverkoopbaar.

De waarde van de beek... Eeuwenlang vanzelfsprekend, maar dat eens zo kostbare en trotse bezit begint te verwateren.

In oktober 1946 wordt het VVB-bestuur pijnlijk geconfronteerd met een nieuw fenomeen: beekrechten die niet langer waardevol zijn, maar een kostenpost. Als het bestuur, na de zoveelste klachtenreeks, met Klaarbeekeigenaren om de tafel zit, bieden twee van hen hun beekdeel voor niets aan de vereniging aan. Zij maken op geen enkele wijze meer gebruik van hun beekrechten en willen af van de kosten van onderhoud. Het gaat om het beekgedeelte van wasserij De Nijverheid aan de Blekersweg en dat van de Wisselse korenmolen aan de Burgweg.

Het VVB-bestuur voelt weinig voor die overname. Het probeert mevrouw De Vreede, weduwe van de in 1945 omgekomen eigenaar van de Wisselse korenmolens en nu eigenares van het meest problematische beekgedeelte, met advies en

zelfs met een financiële bijdrage te bewegen tot het wegwerken van achterstallig onderhoud. Zij stemt daarmee wel in, maar uiteindelijk blijft het bij plannen.

Als in april 1947 het gemeentebestuur zijn geduld lijkt te verliezen omdat de Klaarbeek weer voor problemen zorgt, geeft het VVB-bestuur in allerijl dan maar zelf de Nederlandsche Heidemij opdracht tot onderhoud aan het beekgedeelte boven de Wisselse korenmolens.

De Wisselse Korenmolen van De Vreede. Molenhoofd, rad en binnenwerk zijn in 1960 gesloopt. (Ansichtkaart, uitgebracht door de Vrienden van de Veluwe Waterradmolens. Foto uit 1969. Collectie Frans Schumacher)

Dat kan vanzelfsprekend geen regel worden. In een spoedvergadering neemt het driekoppige dagelijks bestuur dan ook een cruciaal besluit: het zal zich niet langer verzetten tegen plaatsing van de Klarbeek op de legger. Sterker nog: het zal de gemeente adviseren dat te doen 'ter beveiliging van de belangen der overige beek-eigenaren'. Verder neemt het VVB-bestuur de taak op zich de overdracht aan de gemeente Epe voor te bereiden van het eigendom van drie Klarbeek-eigenaren die hun beekgedeelte maar al te graag overdragen om van de onderhoudskosten af te zijn.

Secretaris J. van Delden, een juridisch adviseur en enkele notarissen werken maanden aan een ontwerp-overdrachtsakte. Het blijkt buitengewoon lastig uit oude koopakten en mondelinge overlevering te ontrafelen bij wie en waar eigendom en beekrechten exact liggen. Een jaar later, in maart 1948, schort het bestuur de voorbereiding van de overdracht op. De kosten ervan worden te hoog en nieuwe ontwikkelingen in het beekonderhoud lossen het Klarbeekprobleem wellicht ook op. IJdele hoop. In de gehele periode die dit artikel bestrijkt (1946-1955) is en blijft de Klarbeek het zorgkind van de VVB. Er heeft wel overleg plaats over overname van de beek door de gemeente Epe, maar ook dat verloopt traag.

Dat de gemeente Epe in juni 1947 via de vereniging de beeeigenaren vraagt medewerking te verlenen aan opmetingen voor het maken van een afwateringsplan, verontrust de VVB niet. Het gemeentebestuur meldt er dan ook bij 'dat hierdoor in geen enkel opzicht de rechten van de beeeigenaren worden aangetast'. Ook als de gemeente Epe twee jaar later sleutelt aan een nieuwe legger van watergangen, laat het VVB-bestuur dat zonder veel zorgen op zich afkomen, omdat de beken buiten schot blijven.

Een nieuw punt van aandacht is medio 1949 de stand van zaken van de bruggen en duikers, waarmee de beken en openbare wegen elkaar kruisen. Menige brug en duiker is eigendom van de beeeigenaar, die daarmee tevens verantwoordelijk is voor het onderhoud. Dat kan in de papieren lopen. Bovendien wordt het verkeer intensiever en worden de voertuigen zwaarder en breder. Kortom, belangen knellen. In een overleg doet het VVB-bestuur de gemeente Epe het voorstel dat deze alle particuliere bruggen en duikers in openbare wegen van de beeeigenaren overneemt. Dat gaat de gemeente wat te ver, maar zij wil wel gefaseerd een aantal bruggen in eigendom overnemen, wanneer deze slecht en dus gevaarlijk zijn. In 1952 komen de eerste vier aan bod: een in Vemde, drie in de Gortelseweg.

(Wordt vervolgd)

BRON

Archief Vereniging van Beekeigenaren in de gemeente Epe

NOOT

*) Dit artikel is eerder verschenen in *De Wijerd*, jaargang 36, nummer 3, september 2015.

HOE OUD WERDEN MENSEN VROEGER?

FER JANTZEN

Mensen worden tegenwoordig veel ouder dan vroeger. Ja, dat is zo; maar wat bedoelen we daar eigenlijk mee? De levensverwachting van elke nieuwgeborene in ons land is de afgelopen eeuw inderdaad spectaculair toegenomen. In 2012 was de levensverwachting bij geboorte 79,1 jaar voor mannen en 82,8 jaar voor vrouwen. Rond 1970 lagen deze cijfers zeven jaar lager. In de achttiende en negentiende eeuw lagen deze nog weer lager. De levensverwachting bij de geboorte lag in sommige streken toen onder de veertig jaar. Dat kwam, zoals we weten, door de hoge zuigelingensterfte. Overleefde het kind het eerste levensjaar, dan nam de levensverwachting aanzienlijk toe.

Voor mijn genealogische publicaties op de website van Ampt Epe heb ik een gegevensbestand van ruim 5600 personen opgebouwd. De meeste behoren tot de bewoners van de Noordoost-Veluwe. Het leek mij een goed moment om eens naar hun leeftijden en de levensverwachting te kijken.

Van ruim 2040 personen in genoemd bestand zijn geboorte- en overlijdensdatum bekend. 1065 van hen zijn overleden tussen 1750 en 1899. Om inzicht te krijgen in de levensverwachting in de achttiende en negentiende eeuw zijn vervolgens twee leeftijdsgroepen gemaakt: tot 20 jaar en vanaf 20 jaar.

Laten we eens naar beide groepen kijken. 390 kinderen overleden voor hun twintigste jaar; twee derde van hen al in het eerste levensjaar, wat leidt tot een gemiddelde leeftijd van 2,9 jaar voor deze groep. De overgebleven 675 volwassenen werden daarna gemiddeld 56,9 jaar oud. Een heel ander beeld dus dan we misschien hadden.

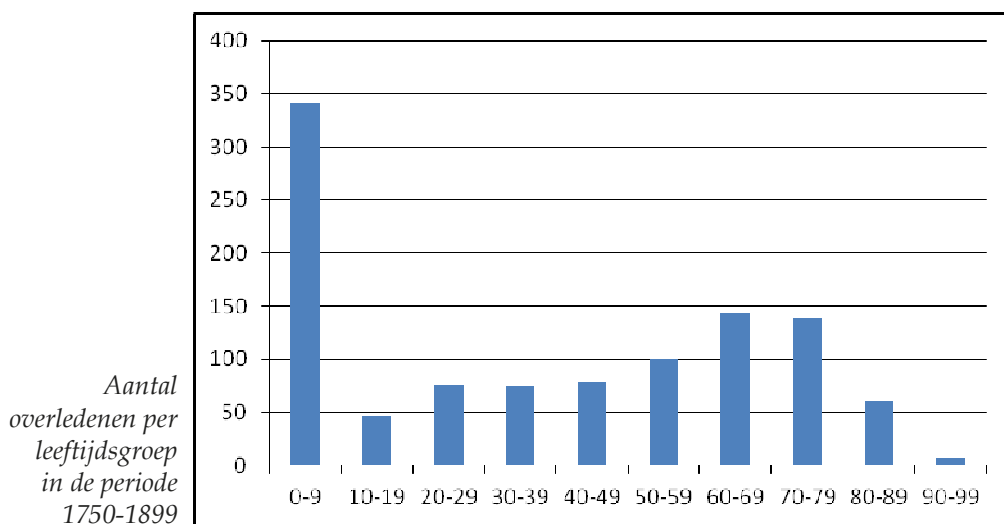
En kijken we naar de bereikte leeftijden, dan zien we heel wat senioren onder de bewoners van de ons omliggende dorpen. Van 60 tot 69 jaar: 143; van 70-79 jaar 137 en boven de 80 jaar 67 personen, samen 33% van de 1065 waar we van zijn uitgegaan. Mensen werden dus best wel oud, maar het waren er niet zoveel.

De maand januari kende met 19% het hoogste aantal sterfgevallen. Ook nu overlijden procentueel in de wintermaanden meer mensen dan in de rest van het jaar, al zijn de uitschieters niet meer zo groot. Overigens is het verschil tussen mannen en vrouwen niet groot. Voor mannen lag de gemiddelde leeftijd in de periode 1750-

1899 zelfs iets hoger dan die voor vrouwen, hetgeen verklaard kan worden door het overlijden in het kraambed, een veelvoorkomende doodsoorzaak.

Het is duidelijk dat gezondheidszorg, medische kennis en ook hygiëne hebben bijgedragen tot een spectaculaire toename van de levensverwachting in de twintigste eeuw. Dit is goed te zien wanneer de groep 1900-2000 (de meesten vóór 1950) wordt geanalyseerd. De 975 personen die in die periode overleden, geven het volgende beeld: de kindersterfte neemt sterk af tot 100, en de gemiddelde leeftijd neemt toe. Voor de 875 volwassenen is die 68 jaar. En nu is de gemiddelde leeftijd van de vrouwen hoger dan die van de mannen. Ook is goed te zien dat in deze groep meer mensen een hoge leeftijd bereikten. Ouder dan 80 jaar werden 228 mensen, 51 zelfs ouder dan 90 jaar. De grijze golf is in aantocht.

Nu we toch met statistiek bezig zijn, kunnen we ook nog even kijken naar de huwelijken tot 1899. Dat waren er ongeveer 775. Van de mannen trouwde 54% tussen 20 en 29 jaar en 30% tussen 30 en 39 jaar. De top lag bij 24 jaar. Voor de vrouwen waren deze cijfers 66% en 17%, met de top bij 23 jaar. De maand mei was met 19% van de huwelijken veruit het meest populair.

CONCLUSIE

Vroeger werden mensen ook oud, maar het waren er niet zoveel. Door kindersterfte bereikten velen de volwassen leeftijd niet. Gezondheidszorg, medische kennis en hygiëne hebben bijgedragen tot een spectaculaire toename van de levensverwachting in de twintigste eeuw. Hierdoor zal het aantal ouderen toenemen.

'NAAR OUDGEBRUIJCK' - HET GEMEENSCHAPPELIJKE LANDSCHAPS- BEHEER VAN DE BUURSCHAPPEN EMST EN WESTENDORP (2)

STERRE BRUMMEL

In de vorige twee delen (1a en 1b) is uiteengezet wat het Boerrigt van Emst en Westendorp inhield. In dit vervolg wordt gekeken naar de organisatorische veranderingen die de buurschap in de negentiende eeuw meemaakte. Wat gebeurde er met het boerrigt bij de overgang van het ancien régime naar de nieuwe bestuurlijke verhoudingen in Nederland en hoe zien we dat terug in de gemeenschappelijke organisatie van grondbezit, -gebruik en -beheer?

DEEL 2: DE BLOEI EN ONDERGANG VAN HET NEGENTIENDE-EEUWSE BOERRIGT VAN EMST EN WESTENDORP

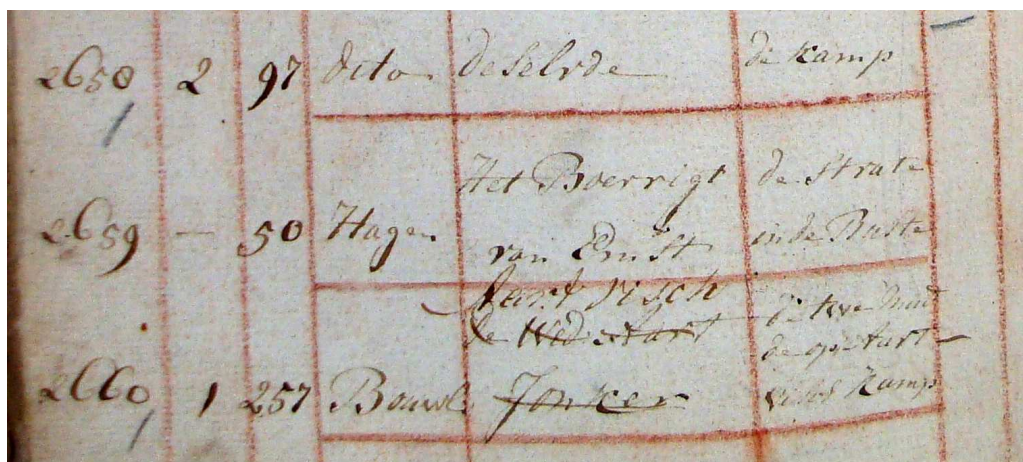
HET BOERRIGT IN DE FRANSE PERIODE (1795-1812)

Tot aan de Franse periode was het geheel duidelijk waar de grenzen van gemeenschappelijk gebruikte gronden liepen, wie welke belastingen inde, welke regels werden gehandhaafd en welke instanties rechtspraken. Deze zaken werden tussen de rekenkamer, dijkstoelen, ambten, grootgrondbezitters, marken en buurschappen van Gelderland en de Veluwe onderling geregeld. Vanaf de Franse tijd veranderde dit. Onder Lodewijk Napoleon werden de Nederlandse gronden officieel ingemeten zodat er zicht kwam op de eigenaren, het aantal hectare land en de belastingen daarop. Daarnaast stelden de Fransen nieuwe wetten en regels op en voerden belastingen in die onder meer de ontginning van woeste gronden fiscaal aantrekkelijk maakten.¹⁾

In het Afrekeningenboek van het boerrecht van Emst en Westendorp staan enkele stukken die naar de vele politieke veranderingen tussen 1795 en 1812 verwijzen. Zo blijkt uit een zes pagina's tellend toevoegsel dat het ('s nachts) illegaal afsteken van plaggen aan De Smallert, in dit geval door de mensen van Theunis Bloemhoff, een probleem vormde. Bloemhoff verwijst in deze procesakte naar een nieuw aangenomen akte uit 1803 en was dan ook van mening dat hij niet illegaal turf aan het steken was: de vierde akte van het Reglement voor het Departement Gelderland van 1 oktober 1803 was immers ingesteld ter bevordering van het cultiveren van woeste gronden. Het boerrecht wees zowel op het eigen Boerboek als op artikel 1 en 2 van het Landrecht van Veluwe, dat alleen geërfden of inwonenden van de buurschap met toestemming turf mochten steken in de *gemeene velden* of *gemeinten*. En deze toestemming had Bloemhoff niet. Het boerrecht van Emst verdedigde het eigen recht dus zeer stellig en beboette Bloemhoff en zijn mannen voor de begane overtreding. Bovendien werden twee jaar na dit proces in het Afrekeningenboek

strengere regels omtrent het afgraven van veen en turf in de gemeente toegevoegd.²⁾

Een andere aanwijzing dat het boerrecht onder invloed was van de landelijk politieke veranderingen tot circa 1812, is het feit dat tussen 1807 en 1811 geen afrekeningen noch vermeldingen van boerbanken, boerrechters etc. in het Afrekeningenboek zijn opgetekend. Wellicht is dit elders opgeschreven en verloren gegaan, maar gezien de precieze administratie van het boerrecht vóór 1807 en het feit dat na 1811 de draad weer werd opgepakt, lijkt de kans groot dat het in deze jaren nauwelijks werd bijgehouden.

Fragment uit het 'Register der goederen en landerijen' waarin vermeld staat dat het boerrecht van Emst in bezit was van hagen van ongeveer 50 bunder groot. Deze hagen werden vermeld tussen de bouwlanden onder het kopje 'Emst'. De naam van het land luidde: 'De strate in de Burte'. Hieruit kan worden afgeleid dat deze hagen langs de wegen op de Emsterenk stonden en voorkwamen dat vee en wild de akkers betrad. (Bron: Streekarchief Epe, Hattem en Heerde, inv.nr. 55, p. 134)

De taken van de schouten en gezworenen van de buurschappen in het Ampt Epe werden gedurende de Franse periode geleidelijk aan overgeheveld naar de overkoepelende gemeente Epe en de gemeentelijke politie. Het hoofd van de politie werd de burgemeester (*maire*), die de baas was van de eveneens nieuwe veldwachters (*garde-champêtres*). De dorpen in de gemeente Epe kregen elk een nachtwacht aangesteld. Na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 bleven deze verhoudingen in de gemeente Epe grotendeels van kracht, alhoewel de meeste buurschappen organisatorisch hersteld werden. Zo bleef in Emst en Westendorp de lokale ordebewaring voor een groot deel in handen van de schoter.³⁾

HET BOERRIGT TUSSEN 1813 EN 1854

Na afloop van de Franse periode maakte de buurschap van Emst en Westendorp wederom gebruik van het Afrekeningenboek en functioneerde het boerrecht weer 'naar oud gebruik'. Marken en buurschappen werden vanaf de jaren 1840 aan de

hand van meerdere markenverdelingswetten echter opnieuw gestimuleerd woeste en gemeenschappelijk gebruikte gronden te ontginnen en verkopen. Alhoewel er in het Afrekeningenboek geen directe aanpassingen en reglementen staan die naar deze politieke veranderingen verwijzen, blijkt uit de inkomsten en uitgaven dat er in de werking van het vertrouwde boerrigt het een en ander veranderde.

Tussen 1814 en 1840 bestonden de meeste inkomsten van het boerrigt hoofdzakelijk uit het schutten van beesten op de enk, in het broek en in de venen en het zich 'niet gecompareerd' op de weg begeven.⁴⁾ Regelmatige overtredingen waren daarnaast nog steeds het 'roen' of 'ruijen' in de enk, illegaal turf en plaggen steken en

kluin (veen met goede turfkwaliteit) vervoeren. Sommige boetes werden kwijtgescholden 'om Gods wil'.

Naast de boetes vormden de verkoop van turf, hout, wilgen en de opbrengst van grondpacht belangrijke inkomsten voor het boerrigt. Uitgaven werden onder meer besteed aan kerken spraken, schouwingen en het loon van de schoter.⁵⁾

Een kerkenspraak van het Broekschouwen	2
By Broekschouwen Verleers	6
Een kerkenspraak	2
Een kerkenspraak	2
Van het maken van een nieuw wed. 5-15	
By den esscher betaald	3
By het schouwen van een sloot wetering	5
By het schouwen van de kleine wetering	3
Dito	3
Dito	2
Een kerkenspraak	2
Een kerkenspraak	2
Een kerkenspraak	2
Een kerkenspraak	2
Een kerkenspraak	2
Van H. Paken betaald van het maken van het Bruckje op de Landweg	16-10
Van dezelfde betaald een vorder over de goorboke	1-2
Van ieder schoter betaald 3 Gulden voor het aanzeggen van het weghaken samen	6
Van de sloters betaald van het schutten in met van gekregen	8
By Boeten op halen Verleers	5
By de rekening opmaken Verleers	4
samen 42-7	
Ontvangsten	58-15
Uitgave	12-7
Schietende alto over 16-8	
1839 Den 17 Maart aan den nieuwen, vermaakte Willem Jorben 2 over gesteld in de eigenaar, ingheid van Trijntje Biekhuis en Peter Jansz den Jorben van 2 Gulden en acht stuivers	
Zegge 16-8	

Een pagina uit het Afrekeningenboek van het jaar 1837-1839.

De meeste uitgaven werden besteed aan schouwingen van broek, weteringen en sloten en de kerken sprak van Epe, via welke mededelingen namens het boerrecht van Emst en Westendorp werden omgeroepen. (Bron: Gelders Archief, inv. 0633 nr. 48)

poffen in het Woesterveen (55,95), poffen in het Schaversche veld (25,35 en 22,50) en wilgenverkoop.⁶⁾

Ook de uitgaven laten zien dat de ontginningsactiviteiten in het Boerrigt van Emst en Westendorp toenamen. Vanaf 1841 werd steeds meer geld besteed aan de aanleg van bruggen, wegen, sloten en greppels. Deze uitgaven begonnen met 'doelen opsmijten': deze doelen bepaalden de nieuwe ontginningsgrenzen in de gezamenlijk beheerde venen. Daarnaast werd er in dit jaar hooizaad en twee schepel spurriezaad 'op het Smallert' ingezaaid. Deze activiteiten wijzen erop dat het veen rond De Smallert werd ontgonnen en de grond als akkerland in gebruik werd genomen.⁷⁾

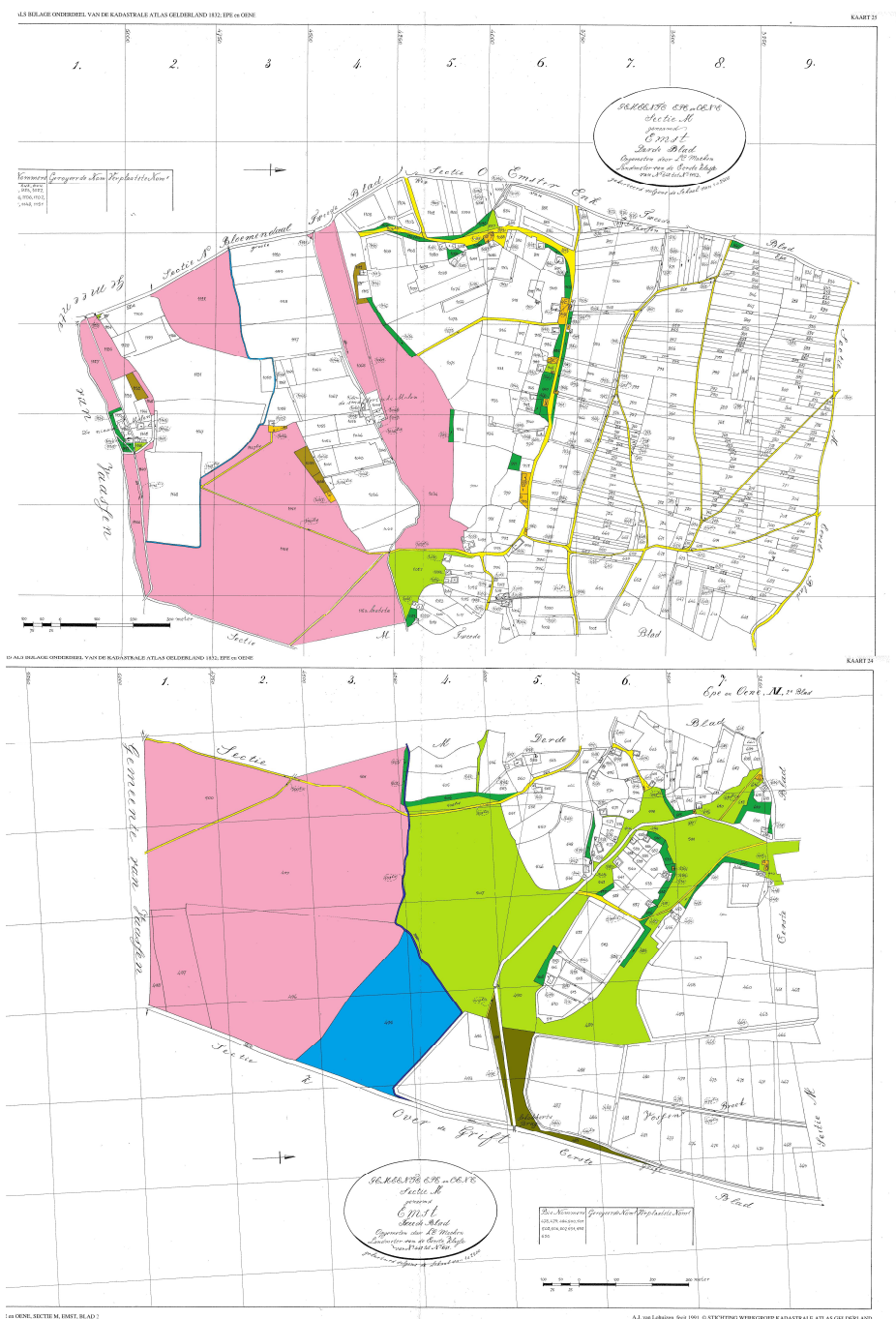
Vanaf het jaar 1845-1847 is, naast de toegenomen ontginningsactiviteiten, nóg een duidelijke verandering waarneembaar in het Afrekeningenboek. Vanaf dit jaar zijn enkel de inkomsten uit boetes en verkopen van hout, kluin en poffen opgetekend. Een jaarafrekening later, tussen 1847-1849, werd zelfs de tweejaarlijks aangeestelde boerrigter niet meer vermeld. De afrekening behoorde vanaf dat jaar aan de 'Commissie van Emst' en werd gereduceerd tot een balans van inkomsten en uitgaven. De schuttingen werden, als zijnde verdiensten van de schoter, in een aparte kolom vermeld en waren van 0,55 naar 0,40 cent per schuttinge verlaagd. Het grootste gedeelte van de pachtopbrengsten werd volgens oud gebruik nog steeds aan de armen afgestaan.⁸⁾

VAN BOERRIGT NAAR COMMISSIE VAN EMST

Vanaf 1847 werd de afrekening dus bijgehouden door de 'Commissie van Emst', onder wier gezag de laatste woeste en gemeenschappelijk beheerde graaslanden van de buurschap Emst en Westendorp werden opgesplitst, ontgonnen en verdeeld. Dit wordt niet alleen goed geïllustreerd door de inkomsten en uitgaven met betrekking tot turf en kluit, maar ook de zinsdelen 'rondlopen en op te laten tekenen' en 'percelen maken' laten zien dat het landschap rond Emst en Westendorp werd ontgonnen en verdeeld.⁹⁾

De termen boerrigter, schoter en 'gilde van Emst en Westendorp' werden niet meer in het Afrekeningenboek gebruikt: de Commissie van Emst ondertekende tussen 1849 en 1854 de laatste jaarafrekeningen, die bovendien een stuk korter waren dan voorheen. De allerlaatste uitgave betreft de vergoeding aan de boekhouder J. van Westerveld, die de laatste drie jaar van het Afrekeningenboek heeft opgetekend en ondertekend. De laatste optekening stamt uit 1866. Een klein briefje vermeldt dat een debetbetaling is voldaan door de 'Commissie van Emst'.¹⁰⁾

De verdeling van de gemeenschappelijk beheerde gronden van Emst en Westendorp is vanaf de jaren 1850 onder het beheer van de Commissie van Emst uitgevoerd. Dit betreft de 'Commissie van beheer van de buurschapsgronden', die naar aanleiding van een wetswijziging onder Willem III was opgericht. Deze wetswijzi-

Fragment van de bezittingen van de buurschap Emst in 1832, gelegen tussen de Hoofdweg en de Grift. De Buurschap had wegen (geel), heide en veen (roze), weilanden (groen), hakhout (donker-groen), water (blauw) en akkers (bruin) in eigendom. Particuliere bezittingen en ontginningen zijn niet ingekleurd. (Bron: Kadastraal Minuutplan OAT Epe 1832, sectie M, tweede en derde blad)

*Ongeveer hetzelfde gebied als op de afbeelding op bladzijde 17. De heide en venen ten zuiden van de Lobrink en aan de Smallert, weergegeven op kaarten uit 1812, 1872, 1912 en 1917. Het ontginningsproces van natte heide en venen tot weilanden en de forellenvijvers is duidelijk zichtbaar.
(Bron: De Man 1812 en TMK's)*

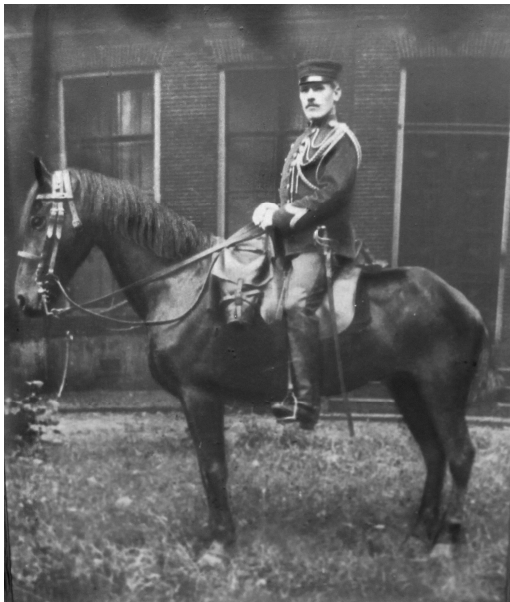
ging uit 1848 verplichtte elke nog bestaande buurschap of marke een commissie op te richten om de gronden zélf te waarderen en verdelen. Uit meerdere verkoopakten blijkt bovendien dat de 'Commissie van Beheer en secretaris over de buurt of geërfde gronden van Emst' in februari 1854 stukken grond publiekelijk verkocht aan onder meer de Heer van de Cannenburch. De Commissie bestond toen uit Lammert van Laar, Lambert Hendriks Brummel, Dries Visch, Gerrit Pijkeren, Jacob Willemszoon, Arien Beekhuis, Jan van Westerveld (de boekhouder van het Afrekeningenboek) en Gerrit van Westerveld. Deze voormalige boerrigters en gezworenen van Emst en Westendorp waren tot deze commissie benoemd in een vergadering van 15 november 1848.¹¹⁾

Uit een akte in de 'Bepalingen ter bevordering van de verdeeling van markegronden' blijkt dat in 1881-1882 de meeste gronden van Emst en Vemde verdeeld waren, op enkele wegen en erfpachten na. De verdelingen hadden ruim 30.000 gulden opgeleverd, dat werd geïnvesteerd in aanleg en onderhoud van onder meer bruggen, wegen, dijken en duikers.¹²⁾ Op negentiende-eeuwse Topografisch-Militaire Kaarten is de verdeling en de daarmee samengaande verdwijning van woeste gronden goed zichtbaar (zie afbeelding hierboven).

DE GRONDEN ZIJN VERDEELD... EN TOEN?

Dat de gemeenschappelijk gebruikte en beheerde gronden van Emst en Westendorp waren verdeeld, betekende niet dat de oude gebruiken van de buurschap volledig verdwenen. Zo kreeg Emst in 1900, na herhaaldelijk aandringen in 1852, 1876 en 1883, eindelijk een eigen veldwachter. De 'Commissie voor het beheer van de buurschapsgronden' bood namelijk aan een buitengewoon gemeenteveldwachter te betalen als de gemeente Epe 100, — gulden per jaar zou bijdragen. Na akkoord van de Commissaris van de Koningin werd met ingang van 1 februari 1901 Leendert Blok, gepasporteerd brigadier van de marechaussee, benoemd tot de eerste veldwachter van Emst.¹³⁾

De Commissie mengde zich rond 1900 dus nog steeds actief in het controlebeheer van de gronden onder het dorp Emst. Het gerucht gaat zelfs dat de Buurschap of Commissie van Emst nooit officieel is opgeheven.

*De eerste gemeentelijke veldwachter van Emst:
Jan Leendert Blok. (Bron: eigen foto)*

De gilde, de buurschap en het boerrigt van Emst en Westendorp: meerdere benamingen voor het systeem dat door middel van regels, handhaving en sancties de akkers op de Emsterenk, hooilanden in het Emsterbroek, waterlopen, weteringen, dijken, weide, heide en vennen van de buurschappen beheerde. Nadat aan het einde van de negentiende eeuw de aangestelde 'Commissies ter beheer van de buurtgronden' binnen Epe en Vaassen de gemeenschappelijke beheerde veldgronden hadden ontgonnen en verkocht, kwam er een einde aan de gemeenschappelijke boerenorganisaties in de gemeente Epe – of toch niet?

Doordat veel opgesplitste gronden door de nieuwe eigenaren aan voornamelijk boeren ter pacht en ontginning werden uitgegeven, nam het aantal pachters in de gemeente Epe toe. Daarbij leidde de

opkomst van kunstmest tot een schaalvergroting in de landbouw: boeren richtten zich steeds meer op één bron van inkomsten en groeiden uit tot vee- en akkerbouwbedrijven. De groei in het boerenbedrijf leidde in de twintigste eeuw tot de oprichting van coöperaties in zowel de zuivel-, aardappelzetmeel- en suikerbietenbranche. Deze coöperaties, zoals de Boerenleenbank, verstrekten hun leden kredieten en investeerden vanuit fondsen die bestonden uit de spaargelden van de leden. Ook in en rondom Emst werden coöperaties opgericht, zoals de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Gelria te Zuuk (aan de voormalige watermolen) en de Coöpe-

ratie voor Landbouw Vaassen-Emst, die tot diep in de twintigste eeuw grond aankocht en aan boeren verpachtte. In feite vormde de opkomst van deze agrarische coöperaties een nieuwe variant op een *Oud Gebruick*, namelijk die van een gemeenschappelijke organisatie voor het beheer van de plaatselijke boerenbelangen.

In het derde en laatste deel wordt de werking van het boerrecht van Emst en Westendorp vergeleken met de overige buur- en maalschappen van het Ambt Epe.

NOTEN

- 1) In het Ambt Epe zijn in februari 1809 voor het eerst de landerijen en eigenaren opgetekend en ingemeten. Zie Streekarchief Epe, Hattem en Heerde, inv.nrs. 55 en 56. Het eerste deel heeft de titel *Register der Goederen en Landerijen die zich als eigendommen onder het Carspel Epe bevinden*. Het tweede deel, waarin de registratie in kaders is genoteerd, heeft als naam *Register van alle Landerijen zig als Eijendommen bevinden onder de Gemeente Epe*. Zie afb. bladz. 14.
- 2) Gelders Archief, inv. 0366 nr. 48. Zie pagina's tussen de afrekeningen van 1801 en 1803.
- 3) B. van den Bremen, *Negen heit de klok: anderhalve eeuw openbare orde en veiligheid in de gemeente Epe* (Kampen: 1993), p. 16, 23-25, 44 en 50. Elk van de drie grote dorpen Vaassen, Epe en Oene had een eigen gemeenteveldwachter. In 1813 werden de heerlijke rechten die tot 1795 hadden gegolden weer hersteld. In het Afrekeningenboek is geen betaling van de nachtwacht terug te vinden. De schoter werd echter wél betaald: wellicht voerde hij deze nachtelijk taak uit.
- 4) Sommige wegen werden in bepaalde tijden afgesloten: personen en beesten die zich daar zonder toestemming bevonden, verschenen *niet gecompareerd* op de weg en werden beboet.
- 5) Gelders Archief, inv. 0633 nr. 48, jaren 1815-1827. Bij een kerkenprake werden mededelingen vanuit het Boerrigt Emst en Westendorp aan de kerkgangers verkondigd. Het Boerrigt betaalde per kerkenprake een kleine vergoeding, zo blijkt uit het Afrekeningenboek.
- 6) Ibid., jaren 1837-1843.
- 7) Ibid., jaren 1841-1843.
- 8) Ibid., jaren 1845-1854.
- 9) Ibid., jaren 1852-1854.
- 10) Ibid., laatste jaar 1854.
- 11) Streekarchief Epe, Hattem en Heerde, collectie Moerman, schrift 3.
- 12) Tweede Kamer (1881-1882).
- 13) Zie B. van den Bremen, *Negen heit de klok: anderhalve eeuw openbare orde en veiligheid in de gemeente Epe* (Kampen: 1993), 28-29. Leuk feitje: Leendert Blok was de betovergrootvader van Sterre Brummel.
- 14) Blok D.P. et al. (1977), *Algemene geschiedenis der Nederlanden, Nieuwste tijd: Nederland en België 1840-1914*, dl. 13, 59-260.

HENRICK (BOET) SILLEM - ERIC SANDROV

JAN PAASMAN

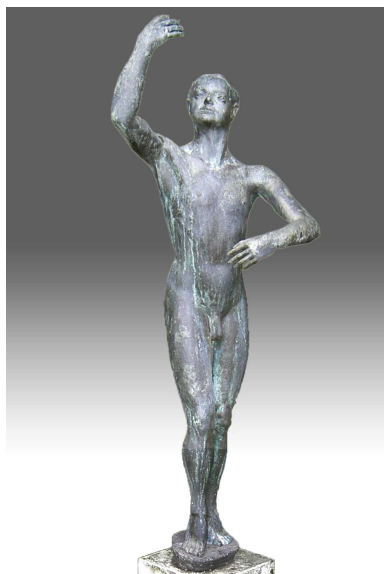
WAAROM EEN ARTIKEL OVER HENRICK SILLEM?

Op 29 januari 2016 overhandigden Greetje en Rob Lousberg een 110 cm hoog bronzen beeld aan de Stichting Kulturhus EGW. Het stelt Henrick Sillem voor - zanger, violist, balletdanser en balletleraar - die tijdens de oorlog en een deel van de jaren vijftig en zestig in Epe woonde. Hij gaf balletles in de toenmalige Eper Gemeentewoning, nu Kulturhus EGW.

Henrick (met 'c') was een opvallende verschijning in het Eper leven. Hij danste, musiceerde en gaf balletles, maar verder wisten de mensen niets van zijn achtergrond. Die blijkt verrassend interessant te zijn. 'Boet' was de naam waaronder hij bekend stond en die ik hier gebruik om verwarring met zijn vader Henrik (zonder 'c') tegen te gaan.

Deze vader, Henrik Sillem, was jurist en sportman.¹⁾ Henrik trouwde op 28 mei 1891 in Arnhem met jonkvrouwe Suzanna Catharina Beatrix des Tombe.²⁾ Beiden kwamen uit welgestelde families, met connecties in juridische, bestuurlijke, bancaire, artistieke en avontuurlijke kringen. Het jonge echtpaar ging in Amsterdam wonen, waar in 1894 hun zoon Frans Johann³⁾ geboren werd.

Op 9 september 1896 werd Henrick geboren, in Baarn. Opmerkelijk is dat de aangifte niet gedaan werd door de vader, maar door dokter Voorthuysen, waarschijnlijk de arts die bij de bevalling aanwezig was. Dat is iets begrijpelijker als we weten dat zijn ouders enkele maanden na de geboorte uit elkaar gingen (28 januari 1897) en dat vader Henrik een enthousiaste, wereldberoemde bergbeklimmer was. Waarschijnlijk prefereerde hij een beklimming boven een bevalling.

HENRIK SILLEM (1866-1907)

Het leven van Henrik Sillem was verre van alledaags. Na zijn schoolopleiding aan het zowel exclusieve als progressieve Instituut Noorthey studeerde hij rechten aan de Universiteit van Amsterdam. Na zijn promotie in mei 1891 voerde hij een advocatenpraktijk en trad hij op als juridisch adviseur, openbaar aanklager en procureur. Internationaal bekend werd hij als sportman.

Schietsport

Met twee anderen was hij initiatiefnemer voor de eerste wereldkampioenschappen schietsport in 1897. Tot 1901 werd hij op diverse onderdelen in totaal zeven maal kampioen. Bij de Olympische Zomerspelen van 1900 won hij met het Nederlandse team de bronzen medaille op het onderdeel 'militair pistool'.

Bergsport

Sillem was vooral een liefhebber van de bergsport. Hij beklom in 1886 als 19-jarige als eerste Nederlander (met F.G. Waller) via de noordzijde de Matterhorn. In 1902 beklom hij het Nun Kun-bergmassief in Kashmir. De Nun en Kun zijn toppen van respectievelijk 7135 en 7077 meter hoog. In 1905 beklom hij de Aconcagua (Zuid-Amerika, Andes, 7020 meter) en in 1906 de Mount Cook, Mount Kinsey en Mount Ellie in Nieuw-Zeeland.⁴⁾ Maar zijn passie werd tevens zijn tragische dood: op 13 juli 1907 kwam hij om het leven door een val tijdens de afdaling van de Aiguille du Midi, niet ver van de Mont Blanc. Hij was 41 jaar. In Courmayeur in Noord-Italië is hij begraven.

Uit het weinige dat we van Boet Sillem weten, krijgen we niet de indruk dat zijn leven altijd makkelijk is geweest. Zijn ouders gingen uit elkaar toen hij een baby van vijf maanden was.⁵⁾ Hij was 11 jaar toen zijn vader dodelijk verongelukte in de Alpen, en 52 toen zijn moeder in 1948 overleed. Over zijn jeugd en de band met zijn ouders weten we niets. Hoewel beide families aanvankelijk welgesteld waren, woonde Boet later in huurwoningen en zomerhuisjes. Het is niet bekend of hij mischien onterfd is of dat hij in zijn jonge jaren te royaal heeft geleefd. In ieder geval had hij het in zijn Eper jaren niet breed.

Concert- en Gehoorzaal
TE MIDDELBURG
WOENSDAG 26 OCTOBER a.s.
 des avonds 8 uur
LIEDERENAVOND
 te geven door:
HENRICK SILLEM.
 Aan den Vleugel: **ENA HEIJSE**
 (Grotrian Steinweg Vleugel).
 Lieder van Schubert, Brahms,
 Strauss, Hahn, Boradine, Pouléna,
 Andriessen Aria's, Händel, Mozart.
 Kaartenverkoop Dinsdag nm. 25
 October van 1.30 tot 4 uur, Woens-
 dag nm. van 2 tot 4 uur en 's
 avonds aan het Bureau.
PLAATSBESPREKING:
 Dinsdag nm. 25 October van 3
 tot 4 uur. (Voor Vennooten van
 1.30 tot 2.30 uur) (Plan I).

Vóór 1930 woonde Boet ondermeer in Amsterdam, Den Haag en Haarlem. Over die periode vond ik slechts één krantenberichtje (*Middelburgsche Courant*, 27-10-1927) van een optreden in Middelburg:

'... Henrick Sillem is een jonge zanger met een goed baritongeluid, en dat zal ook de aanleiding zijn geweest waarom hij de zangersloopbaan heeft gekozen. Hij zal echter ook weten, dat een mooi geluid niet de eenige factor is. Aan scholing ontbreekt het hem trouwens zeker niet, en de geest waarin ieder lied gezongen werd, was volkomen in overeenstemming met tekst en muziek. Maar wat wij misten, was het overbrengen van de stemming, van de zelf gevoelde stemming op het publiek. (...) Het best voldeed hij in liederen die hij met flinken gang kon voordragen, zooals "So willst du des Armen" van Brahms, of in de

vlotte voordracht van de Figaro-aria van Mozart. Maar in “das Wirtshaus” van Schubert heeft de diepe melancholie ons niet beroerd. Na de pauze liet hij eenige mooie Russische liederen hooren, waarvan vooral “La princesse endormie” van Borodine een prachtstuk is, evenals “les Forçats” van Gretschaninow. (...) Het slotnummer “Druiventrossen” van Andriessen moest worden herhaald. Ook werden er verscheidene bouquetten en bloemenmanden aangeboden.’

Na 1930 woonde Sillem, samen met de Amerikaanse musicus John Louis Beland⁶⁾, in Noordwijk, Théoule (een pittoresk kustplaatsje nabij Cannes), in Zoutelande, Den Haag en Epe. We mogen veronderstellen dat zij een homoseksuele relatie hadden.

Volgens het bevolkingsregister van Den Haag vertrok Sillem op 5 oktober 1933 naar Berlijn. De registraties in diverse bevolkingsregisters zijn niet helemaal duidelijk, maar vaststaat dat Beland in april 1937 naar New Orleans is vertrokken. Boet Sillem is ook in de Verenigde Staten geweest, maar het is mij niet bekend wanneer. In ieder geval trad hij 6 maart 1936 op als danser in Middelburg op ‘Een avond van schoone kunst’. Hij noemde zich Eric Sandrov, de artiestennaam die hij daarna vooral als danser en balletleraar bleef gebruiken. Sillem werd op 8 april 1937 opnieuw in Den Haag ingeschreven, Beland in december 1937, en tot augustus 1940 woonden ze weer samen in Den Haag.

EPE

Op 30 augustus 1940 werden zij in Epe ingeschreven, in een zomerhuisje, Dellerweg B 330 (nu Dellenweg 26). Waarom naar Epe? Speelde de oorlog een rol, verwachtten zij ellende voor homofielen? Was het omdat Epe bekendstond als verdraagzaam? Of was het toeval? In landelijke kranten stonden regelmatig advertenties, waarin huizen, kamers en zomerhuisjes in Epe te huur werden aangeboden. Een andere mogelijke reden is de oprichting van een nationale dansgroep in Apeldoorn. Uit een desbetreffend artikel in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 23 januari 1940 blijkt dat Boet Sillem in Berlijnse theaters als solodanser heeft opgetreden, een tournee door Amerika heeft gemaakt en daar cursussen heeft gegeven in ritmisch dansen en ballet.

Twee Eper ‘Mijssjes’ herinneren zich de tijd dat Sillem en Beland aan de Dellenweg woonden:

‘Het zal in de jaren 1940-42 of 1943 zijn geweest, want de jaren daarna hebben wij hem nooit meer gezien. Wij weten allebei nog dat zij altijd samen op hun racefietsen in het dorp kwamen en wij het altijd een grappig stel vonden: Sillem altijd opgemaakt als een meisje en die vriend, een grote stoere vent, met witte voetloze sokken aan, die je tegenwoordig weer heel veel ziet.’

Dat Sillem in maart 1941 danste op een ‘cabaretmiddag’ in Den Haag geeft aan dat die stad belangrijk voor hem bleef. In de *Eper Krant*⁷⁾ van 16 april 1941 lezen we: ‘Eric Sandrov, een kunstenaar van internationale reputatie, oogstte in verschillen-

de buitenlandse theaters als solodanser en als balletmeester groote successen. Hij trad o.a. op in “Les Sylphides”⁸⁾ en “Die Puppenfee”. Na een tournee in Amerika, gaf hij daar vijf winters achtereen in de voornaamste steden cursussen in rhythmisch dansen en ballet.’ In de krant van 30 april schrijft de recensent onder andere: ‘Het hoogtepunt van den avond vormde voor ons de Oostersch geïnspireerde dans Twee Offers met Eric Sandrov als Goede Geest, ontroerend door de zuivere plastic en edele eenvoud van gebaar. Jan Duyvetter met een prachtig masker als Booze Geest, een angstige beklemming oproepend, de verpersoonlijking van het kwade met sinistere vlammen rondom hem spelend...’

Aanvang 8 uur precies Aanvang 8 uur precies
Slechts één buitengewone:
kunstavond
op **VRIJDAG 25 APRIL** in **HET WAPEN VAN EPE**
te geven door de
balletgroep Oost-Nederland
balletmeester **ERIC SANDROV**
en den pianist **Henk Dul**.
Schitterende costumes. Fantastische maskers.
Uit te voeren **dansen op muziek van Brahms, Chopin, Bach, Moussorgsky, e.a. Pianosoli van Scarlatti, Brahms, Chopin en Debussy.**
Kaartverkoop en plaatsbespreking op Donderdag 24 April 6.30–7.30 's avonds aan de zaal van Het Wapen van Epe.
Voorverkoop van kaarten **SCHOLTEN'S BOEKHANDEL**.
Toegangsprijs f 1.—. (9147)

KUNSTAVOND
op **Donderdag 17 Januari a.s.** in „Het Wapen van Epe” te geven door den beroemden danser
ERIC SANDROV
met medewerking van de danseres
MYRNA HEYDIE
Truus Westerouen van Meeteren, sopraan,
Henk Kroes, bas-bariton en
Henk Dul, piano.
Aanvang 8 uur. Toegangsprijs f 2.—
Kaarten in voorverkoop verkrijgbaar bij de boekhandels Bats en Scholten en aan de zaal.
Plaatsbespreking **Woensdag 16 Januari** van 4-5 uur aan de zaal. De opbrengst van dezen avond komt geheel ten goede aan de Stichting „Nederland helpt Indië”.

Annonces in de ‘Eper Krant’, april 1941 en januari 1946

Er is nog één optreden van Sillem bekend tijdens de oorlogsjaren. Op 20 juli 1944 speelde hij viool bij een orgelconcert in de Dorpskerk in Vaassen. Hier was de recensent niet zo lovend: ‘(...) Daarna kwam “Adagio” van Vivaldi voor viool, gespeeld door Hendrick Sillem, en den organist. Het samenspel klonk over het algemeen goed, al was de viool er dikwijls naast.’

Na de oorlog, op 17 april 1946, was Boet Sillem een van de initiatiefnemers en artiesten die belangeloos optraden op een kunstavond in de Concertzaal van Hotel Het Wapen van Epe, ten bate van de actie ‘Nederland helpt Indië’. Hoofredacteur R.J. Spitz schrijft lovende woorden in de *Eper Krant*:

‘De dans. Die vormde wel het artistiek hoogtepunt van den avond, wat vooral te danken was aan den danser Eric Sandrov. Hier kwamen we boven het peil van het verdienstelijke op het plan van de waarlijk gróóte kunst. Dit dansen was van een beeldende kracht en bloeiende bekooring, van een dramatische spanning in het gebarenspeel die in een rappe en speelsche beweeglijkheid van het soepele lichaam, in een wisseling van gratie en ernst, van plechtstatigheid en joyeus dartelen, gevangen werden in gaaf evenwicht. Het was spel van de schoone lijn in een beurtelings aanstekelijke en ontroerende vitaliteit, een feilloze techniek in de beheersching van stand, mimiek en expressie, eindeloos verscheiden, maar immer weer boeiend door onuitputtelijke virtuositeit en fantasie.’

John Louis Beland

Uit de administratie van de burgerlijke stand blijkt dat Beland op 11 of 14 december 1942 uit de gemeente Epe werd uitgeschreven. Als volgend adres staat genoteerd: *Duitschland*. Waarom Duitsland? Het lijkt onwaarschijnlijk dat een Amerikaanse musicus, homofiel, in 1942 vrijwillig naar Duitsland verhuisde. Hier ter plaatse is niets bekend over Belands lot en in de oorlogsadministratie van het Rode Kruis komt hij niet voor. Via internet vond ik dat een John Louis Beland, geboren 28 juni 1897, in 1968 in de Verenigde Staten is overleden. Meer niet. Enkele weken voordat Beland uit Epe verdween, was Sillem verhuisd van Dellenweg B 330 naar B 331, ook een zomerhuisje (nu Dellenweg 30).⁹⁾

DEN HAAG

Op 6 februari 1946 verruilde Boet Sillem Epe voor Den Haag. Tot december 1956 stond hij achtereenvolgens op acht verschillende adressen ingeschreven, eerst vijf in Den Haag, waaronder een woonboot, en vervolgens drie in Haarlem. Op 11 september 1950 werd een jubileumavond gehouden bij een der leden van de Haagse afdeling van het COC:

‘Ditmaal echter niet met muziek in blik, maar zo vers van de Bechstein- en Stradivarius-koe, bespeeld door de Haagse leden Max en Eric Sandrov resp. die er met Bach, Haydn, Locatelli, Vivaldi een stijlvolle, intieme avond van maakten. Er waren als doorgaans een 35-tal leden en er werd lang nagepraat.’

Hoewel hij officieel in Den Haag woonde, verbleef Boet regelmatig in onze omgeving. In november 1955 meldde een annonce in het *Schilder's nieuws- en advertentieblad* (verschijnend in Harderwijk en omgeving):

‘Ieraar Eric Sandrov, die reeds dergelijke cursussen o.m. te Zwolle, Apeldoorn en Nunspeet leidt, is voornemens ook te Harderwijk kinderen en ouderen op te leiden voor ballet. Het zeer gracieuze ballet-dansen vraagt een speciale voorbereiding.’ Ook in de *Eper Krant* plaatst hij een advertentie voor balletcursussen in Epe en Heerde.

Op 30 december 1957 wordt hij weer officieel ingeschreven in Epe, Torenweg 22, waar hij woonruimte huurde bij de weduwe Vermeulen. Vanwege haar Engelse

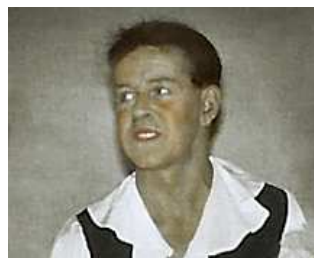

afkomst droeg haar huis de naam Pretty Home.

Om in zijn levensonderhoud te voorzien ging hij balletles geven. Een van

Links van Sillem: Guus Labrie, rechts van hem: Gova de Vos. Uiterst links Marjo Pieters en Daphne Dijkers, vooraan rechts Janny van Tongeren.

zijn leerlinges, Krijna Peters, gaf haar eigen lessen Ritmische Gymnastiek in de Eper Gemeentewoning op ten gunste van Boet. Een andere leerlinge, Gova Vervoort-de Vos, schetst een welhaast ontroerend beeld van Boet: 'Boet was de eerste homo waar wij kennis mee maakten in Epe. Hij fietste op een racefiets, had een pruikje op (deed kapper Dethmers voor hem), had overhemd alleen dicht met het onderste knoopje en had lipstift op. Ik heb alleen maar warme gevoelens over hem. Hij was 's zomers violist bij Maxim's.¹⁰ Een heel aardig mens. (...) Als hij in Parijs was, heette hij Sandrov. Als hij op les iets voordeed en zijn lipstift viel uit zijn veel te strakke broek, vlogen wij meiden eropaf om te zien welke kleur het was. Hij was een zeer galante "heer" en was in Epe, ook al was hij iets anders, hartelijk opgenomen in de gemeenschap.'

De beschrijving van Sillems uiterlijk is herkenbaar. In zijn 'tweede Eper periode' was hij een opvallende verschijning in het straatbeeld, op zijn racefiets (uitzonderlijk in die tijd), in een zwarte maillot met witte sokken en witte schoenen. Zijn ernstige gezicht, onder een oranje pruikje, was royaal gepoederd. Iemand herinnert zich dat Sillem in de bus uit Apeldoorn balletoefeningen deed, waarbij hij de chromen stang bij de zijuitgang van de bus als barre gebruikte.

Hoewel er soms om hem gegrinnikt werd, trok hij zich daar weinig van aan. Hij had meer van de wereld gezien dan de meeste Epenaren. Voordat hij naar Epe kwam, had hij ondermeer opgetreden in theaters in Berlijn, Monte Carlo, Parijs, Praag en de USA. Anno 2016 zou hij nog steeds een opvallende verschijning zijn, niet alleen op de Veluwe, maar ook in Amsterdam.

Gelukkig waren er mensen in Epe bij wie Boet Sillem van harte welkom was, onder andere bij Lien Beijerman en Frans Slot aan de Heerderweg. Lien, dochter van een remonstrantse dominee uit Meppel, trouwde in 1948 in Epe met kunstpottenbakker Frans Slot. In hun huis De Clinghe aan de Heerderweg kwamen regelmatig pottenbakkers, schilders, musici en andersoortige vrijdenkers en excentriekelingen over de vloer.

Een ander adres waar Sillem kwam, was Polweg 2. Daar vestigden zich in 1952 An¹¹) en Willem Doorman. Zij kochten het huis Aigen Horn, dat zij stapsgewijs lieten verbouwen en moderniseren. Het eindresultaat, waarin nu Glasgalerie Avonturijn is gevestigd, lijkt in niets meer op het oorspronkelijke huis.

In juni 1952 startte Willem **Doorman** zijn tandartspraktijk - vijf ochtendspreekuren, ook voor ziekenfondspatiënten, en op donderdagmiddag spreekuur in Oene. Na Schudel en Olsman was hij de derde tandarts in het dorp. De verhalen van oud-patiënten zijn eensluidend: hij was een bijzonder vriendelijke man, ook voor kinderen, maar zijn behandelingen gebeurden niet altijd even subtiel en zachtzinnig. Zat je eenmaal 'in de stoel', dan had je door de grote ramen uitzicht op de tuin met een vijver met karpers en een bronzen beeld (het beeld waarmee Sillem, slecht bij kas, zijn tandartsrekening had betaald).

Dan nam tandarts Doorman alle tijd voor je. Dat had wel als consequentie dat de wachtkamer steeds voller liep. Van een collega-tandarts hoorde ik het verhaal dat de wachtkamer op een gegeven moment zo vol was dat Doorman opzichtig in zijn auto stapte en wegreed. Toen hij -veel later- terugkeerde, waren de meeste patiënten naar huis gegaan en was de wachtkamer zo goed als leeg.

Een andere keer belde 's avonds laat een patiënt op met hevige kiespijn. An, die de telefoon aannam, antwoordde dat de tandarts, in zijn vrije tijd, al diverse borrels ophad. De patiënt besloot toen om toch maar niet te komen.

Het privéleven van An en Willem (in de verte familie van schout-bij-nacht Karel Doorman) mag bourgonisch genoemd worden. Zij hadden een zeer uitgebreide en gevarieerde vrienden- en kennissenkring, voor wie de tafel in de eetkamer altijd gedekt stond met witte kaarsen, zilver, kristal en linnen. An, die uitgebreid kookte, had in haar keuken diverse koelkasten staan en vier grote fornuizen, waarop de maaltijden werden bereid. Groenteman Dick Dicou van de woensdag- en zaterdagmarkt was een van de gewaardeerde

leveranciers. Onder de gasten waren, behalve collega's, vrienden en burens, ook kunstenaars, zoals Piet Jabaaij en Ger van Elk, en homofielen, onder wie VMI-directeur Jan de Lange en Boet Sillem. De destijds bekende en omstreden journalist mr. G.B.J. Hiltermann kwam ook over de vloer. De feesten, zoals de verjaardag van Willem, verliepen nog wel eens wilder dan in het Epe van de jaren vijftig en zestig gebruikelijk was. Volgens zeggen lagen er wel eens blote gasten in de karpervijver te spartelen. Het schijnt dat Sillem door An Doorman definitief de deur is gewezen nadat hij ongevraagd een van de twee open haarden flink hoog had opgestookt.

Willem overleed in maart 1991, enkele jaren na zijn pensionering. An overleed in juli 2005. Op haar overlijdenskaart stond de tekst *Treur niet om mij, er zijn betere gegaan.*

Enkele Epenaren herinneren zich dat Sillem licht geaffecteerd sprak; hij was trots op zijn afkomst. En, niet ongebruikelijk in die tijd, hij rookte veel. Uit de periode dat hij aan de Torenweg woonde, herinnert Aly Kleijn, wier ouders eigenaar waren van uitspanning de Prins Bernhardtoren zich:

'Sillem kwam vaak sigaretten kopen bij de toren en soms op het terras koffiedrinken. Aardige man, ik kreeg een keer een boek van hem toen mijn been gebroken was. En hij kon Frans spreken.'

OPTREDENS

Uit die tijd zijn nog enkele optredens van Boet bekend: medewerking van het Ballet Eric Sandrov aan een uitvoering van zangvereniging Eensgezindheid op 14 april 1956 in Het Wapen van Epe en, op initiatief van de VVV, een balletoptreden in het Loeffpark in juli 1957, en kerkconcerten in augustus 1957 en augustus 1958.

Hoofdredacteur Jacob Tritten in de *Eper Krant*:

1956: ‘(...) in twee nummers, die hij uitvoerde met Eric Sandrov, een voortreffelijk violist. Warm, gevoelvol en met expressie speelde deze Romance in G van Beethoven en nog beter lag hem een menuet van Pugnani, waarin hij ook zijn technische bekwaamheden kon ontplooien. Het fraaie duet lokte een zeer dankbaar applaus uit. In een heel andere kwaliteit zorgde Sandrov na de pauze voor een attractieve afwisseling. Het optreden van zijn ballet, waarbij hij met zes leerlingen “Chopins Droom” danste, was voor het Epe van de laatste jaren iets heel nieuws. Het had dus een grotendeels onverwend publiek, maar daaraan alleen mag niet het grote succes worden toegeschreven, want al zag men hier uiteraard geen ballet in grootse stijl, het maakte toch een verzorgde indruk (...)’

1957: ‘Henrick Sillem heeft zijn hart verpand aan Vivaldi. Dat kwam duidelijk tot uitdrukking in het adagio uit het concert in g-moll. Dit werk liep heel goed en de organist zorgde door goede registerkeuze en aanpassing ervoor, dat het een mooi geheel werd. (...) Hierop aansluitend speelde Henrick Sillem nog een solotrekje, een negerlied, dat tot het beste van de avond mag worden gerekend. (...)’

1958: ‘Het verdere muzikale gedeelte begon met de Sonate in F. van G.F. Händel. Violistisch was er in de vertolking veel schoons te genieten, daar het spel van de heer Sillem zeer goede kwaliteiten bezit, o.a. een prachtige sonore en volle toon en warme muzikaliteit, echter wel met een sterke neiging naar ’n romantische expressie, waardoor de weergave van de Händel Sonate ons qua stijl niet geheel kon bevredigen. (...) De violist besloot met twee hymnen van B. v.d. Sigtenhort-Meyer. Nogal moderne muziek, die men vaker zou moeten horen om haar op de juiste waarde te schatten. De heer Sillem speelde deze werkjes met veel overtuiging. De bewegelijke doch interessante orgelpartij overheerste zo nu en dan wel wat sterk.’ Al met al krijg ik de indruk dat Boet Sillem door de culturele elite van Epe welwillend serieus werd genomen.

HUWELIJK

In februari 1961 verliet Boet, ruim 64 jaar, Epe definitief. Hij vertrok naar Amsterdam, waar hij op 20 mei 1961 in het huwelijk trad met een vrouw: Wilhelmina Engelina Josephina Anken.¹²⁾ Over hun kennismaking en de jaren aan de 3e Schinkelstraat 54 III schreef een ver familielid onderstaande impressie:

‘Een vriendin “ten onze huize” kwam daar in Epe over de grond en raakte platonisch bevriend met Boet. Henrick ja en ook aardig, innemend ja. “Tante” speelde piano (niet zo professioneel) en samen “duelleerden” ze wel op huiskamerniveau. (...) Tante was intellectueel heel goed ontwikkeld. Echt perfect in haar talen, Duits als een geboren en getogen Duitse, Engels en Frans uitstekend, altijd studerend, ook Zweeds, Russisch. (...) Haar vader was ooit drogist en net zo getalenteerd. De platonische verhouding met Boet startte zonder meer via intellect, gedeeld kunstgevoel en muziekliefde. (...) “Tante” was overigens niet lesbisch voor zover uit verhalen bekend, wel al in haar jonge jaren breed van opvattingen. Zwom naakt in Zweden, maakte langdurige wandeltochten van berghut naar berghut in Duits-

land, Zwitserland en Oostenrijk.

Toen Boet in Epe zijn onderkomen dreigde kwijt te raken is ie in Amsterdam in de driekamerwoning bij haar ingetrokken en ze zijn ook nog getrouwd. Achteraf “helaas” voor tante, want ze werd op een gegeven ogenblik eigenlijk min of meer “vriendelijk” verbannen naar de achterkant van de etage, naar haar slaapkamer en toen tevens ook “nieuwe” woonkamer plus keuken. Aan de zonnige voorkant werden vrienden ontvangen en de beste spullen werden dáár gebruikt. Op “ons” (ouders!) commentaar en goede raad was tantes antwoord steevast dat ze het van tevoren had kunnen weten en er dus ook zelf schuld aan was. Scheiden was geen optie voor haar, alles werd door haar “gedragen”. Wat als een geestelijke klik leek te zijn begonnen, werd tantes insluiting.’

TOT SLOT

Aangezien in kranten *online* niets over Boet na 1961 te vinden is, neem ik aan dat hij ‘na Epe’ geen lessen of optredens meer heeft gegeven. Wat hij de resterende twaalf jaar van zijn leven wel deed, haalde in ieder geval niet de krant. Op 30 december 1973 is Boet Sillem in Amsterdam op tragische wijze om het leven gekomen. Fietsend in de stad kreeg hij een hartinfarct, waarna hij op de straat viel en door een vrachtwagen werd overreden. Zelfs dit fatale ongeluk werd niet in de krant vermeld.

NAWOORD

Boet Sillem was een gevoelig mens. Door de vroege scheiding van zijn ouders en door zijn homoseksualiteit zal hij het niet altijd makkelijk gehad hebben. Muziek en dans speelden een belangrijke rol in zijn leven, maar diverse bronnen geven aan dat hij als violist niet altijd boven het amateurniveau uitstak. De beoordelingen van zijn zangkunsten waren wisselend: hij werd soms geprezen, maar tevens werd erop gewezen dat zijn techniek weleens tekortschoot. Logisch dat hij zich steeds meer op ballet toelagde. Als dansleraar en als danser kreeg hij alle lof:

‘... spel van de schoone lijn in een beurtelings aanstekelijke en ontroerende vitaliteit, een feilloze techniek in de beheersching van stand, mimiek en expressie, eindeloos verscheiden, maar immer weer boeiend door onuitputtelijke virtuositeit en fantasie.’ (*Eper Krant*, 17 april 1946)

VRAGEN die ik niet heb kunnen beantwoorden: Door wie is Boet Sillem opgevoed? Waar volgde hij zijn opleiding(en) als danser en als violist? Waar ontmoette hij John Louis Beland? Welke instrumenten bespeelde John Beland? Trad hij op tijdens de periode 1930-1942? Hoe is het Beland na 1942 vergaan? Waarom verhuisden Sillem en Beland zo vaak en wat bepaalde de keuze van hun woonplaatsen? Wanneer maakte Sillem zijn tournee door de VS? En verder: het schijnt dat Boet behalve in Parijs en Berlijn ook als violist heeft opgetreden in een bioscoop in Wenen en in het Filharmonisch orkest van Monte Carlo. Maar het is niet zeker, en ook niet wanneer dit zou zijn geweest.

DANKBETUIGING

Voor het aandragen van informatie, herinneringen en foto's wil ik met name bedanken: Daphne Dijkers, Henk Kloezeman, Wytse Lesger, Greetje en Rob Lousberg, Bert Nieuwenhuizen, Janny Pieters-Mijs, Margriet Pleiter-Eliazar, Gerda Rijntjes-Mijs, Evert Sillem, Jeroen Sillem, Kohar Sillem, René Taselaar, Gova Vervoort-de Vos. Voorts Streekarchief Epe, Hattem en Heerde, Zeeuws Archief en de gemeente Noordwijk.

NOTEN

- 1) Zoon van bankier Johan Gottlieb Sillem en jonkvrouwe Judith Catharina Henriette Hoeufft. Johan Gottlieb Sillem was firmant bij de bankiersfirma Hope en Co. te Amsterdam. Een andere zoon, Ernst (1864-1919), was ook bankier, maar is vooral bekend geworden door zijn wereldreis en de naar hem genoemde Ernst Sillem Hoeve.
- 2) Dochter van titulair generaal-majoor jonkheer François Jan Jacob des Tombe en Eva Maria Adriana de Jonge van Zwijnsbergen.
- 3) Overleden te Amsterdam op 23 juli 1965.
- 4) Volgens een artikel in *De Telegraaf* van 31 oktober 1962 bleek de top van de Acongau bij hermeting 'slechts' 6900 meter hoog te zijn. Ook blijkt uit de tekst dat Henriks tweede vrouw, Bertha Eva Johanna Reuser, met hem deze berg beklom en andere in de Himalaya.
- 5) Zijn moeder hertrouwde op 23 juli 1902 in Nijmegen met Franciscus Carel Wilhelmus Noorduyt. Zijn vader hertrouwde op 24 oktober 1902 in Londen met de Duitse Bertha Eva Johanna Reuser, die ook aan bergsport deed.
- 6) Geboren 28 juni 1897 in Gurthrie, Verenigde Staten. Van zijn woonplaats vóór 1930 is mij niets bekend. Hij is overleden in februari 1968 in de Verenigde Staten.
- 7) Officieel *Nieuws- en Advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken*, later *Veluws Nieuws*.
- 8) Les Sylphides, een romantische reverie op muziek van Chopin, wordt vaak genoemd als het eerste ballet dat alleen over dans en stemming gaat. Het heeft geen plot, maar bestaat uit enige in het wit geklede luchtnimfen (sylphiden) die in het maanlicht dansen met de 'dichter' of 'jonge man', gekleed in een witte maillot en zwarte tuniek.
- 9) Gingen ze misschien apart wonen uit angst voor de Duitsers vanwege homofilie?
- 10) Maxim's is een chique restaurant in Parijs, vermaard om zijn keuken. Onder de clientèle bevonden en bevinden zich beroemdheden uit de wereld van de beau monde, de kunst en de jetset. Volgens enkele familieleden speelde Sillem niet alleen viool bij Maxim's, maar ook in een bioscoop in Wenen en in het orkest van Monte Carlo. In Nederland speelde hij wel samen met pianist Lodewijk de Weerd. Deze omschreef Sillem als 'niet zo'n beste violist'.
- 11) Anna Cornelia Doorman-Knuvers, Maarssen 11 juni 1918 - Epe 4 juli 2005.
- 12) Wilhelmina Engelina Jozephina Anken, 19 juli 1909 - 14 oktober 1993. Op Sillem's persoonskaart was het beroep musicus doorgestreept en vervangen door balletleraar. Bij het huwelijk werd balletleraar weer vervangen door musicus.

OUDE WOONPLEKKEN IN EMST (IV): HET WITTEVEEN

EVERT DE JONGE

Aquarel van 't Witteveen, gesigeneerd 'Laut '80'. Het werk is van een onbekende kunstenaar met de naam Lautenslager volgens: D. Hamer, 'Kunstcollectie gemeente Epe' (Epe 2013) pag. 76. (Met dank aan Gerrit Kouwenhoven)

Wie vanuit Emst naar Epe rijdt, ziet vlak voor de laatste bocht links een fraaie boerderij. De naam van deze boerderij is ontleend aan een gebied dat 'Het Witteveen' werd genoemd.

Is de naamsverklaring voor de hand liggend? Neen; het betreft geen plek waar wit veen werd gestoken. Volgens Otten heeft de begroeiing van de plek, i.c. witte bloemen, gezorgd voor de naamgeving. Zo ontstond in Emst zowel de naam Withagen (Emsterbroek) als Witteveen.

Hoe oud is de naam? In de alleroudste bronnen, zoals grondbelastinglijsten, vond ik de naam niet. Aangezien hetzelfde voor Withagen geldt, denk ik dat deze namen pas later zijn ontstaan. De oudste vermelding dateert dan ook 'pas' uit 1485.

DE OUDSTE GEGEVENS

In het door ds. Rutgerus Vittaeus aangelegde kerkenboek van Epe wordt het Witteveen voor het eerst genoemd. In de opsomming van de bezittingen van St. Cruzisvicarie tot Epe, genoteerd in 1605, heeft de predikant nauwkeurig genoteerd hoe

deze vicarie in 1485 werd gesticht en wie er schenkingen deed. Johan to Bracke schonk toen twee morgen, gelegen in het Witteveen in een kamp, de latere Witteveenskamp. De schenker woonde met grote waarschijnlijkheid in de boerderij De Brake, gelegen aan de huidige gelijknamige weg, niet ver van het huidige Witteveen.

Pas in de zeventiende eeuw duiken er bewoners van Witteveen op. Ds. Vittaeus noteerde in 1616 dat Jacob Jansen 'ant Witteveens kamp' een akker van de kerk pachtte voor vier gulden en twee vim rijzen per jaar. Deze akker lag in de Haverkamp, dus tussen Jacobs huis (aan het Witteveen) en de tegenwoordige Haverkampsweg. Uit een andere verpachting wordt duidelijk dat het Witteveen toen nog een gebiedsaanduiding was, want in hetzelfde jaar worden twee akkers, elders in Epe op de Pastoriekamp, verpacht aan Gerrit Henricks Witteveen. Deze man woonde dus ook in het gebied Witteveen en zal een zoon zijn geweest van Hendrick Witteveen, wiens andere zoon in 1610 in Epe trouwde.

Eveneens in 1616 tekende dominee Vittaeus op dat Fenne Bengers te Westendorp van een kamp op het Witteveen, waarvan het eikenhout eigendom was van de pastorie, jaarlijks een mud rogge diende af te dragen. Deze kamp land behoorde later toe aan haar zoon Egbert Everts - een van de eerste ouderlingen van de Nederduitsch-gereformeerde kerk - en weer iets later aan de al genoemde Jacob Jansen. Mogelijk was Jacob getrouwd met een dochter van Egbert, want hij wordt vaker in relatie tot hem genoemd. Jacob deed in 1618 goede zaken met ds. Vittaeus toen hij diens hout om de Witteveenscamp kocht voor vier gulden, een kar rijzen en een 'vierdeel' bier. Dat laatste was een klein vat bier, geschat 40 liter.¹⁾ Uit andere inschrijvingen blijkt dat er nog meer inwoners in of rond het Witteveen moeten hebben gewoond, zoals een zekere Theunis Spaen (1623) en diens zoon Jan Theunis Spaen (1638).

Witteveen - een familienaam

Behalve de boerderij en vroeger het gelijknamige gebied werd Witteveen ook een familienaam. De naam zal aangenomen zijn door pachters van de boerderij.

In 1751 trouwde Gerrit Witteveen met Maria van Putten. Vóór dat jaar zal Gerrit de familienaam nog niet echt gebruikt hebben, want zijn doopinschrijving is niet onder de familienaam geregistreerd. Na 1751 neemt het aantal Witteveens snel toe in de Eper kerkenboeken. Het is thans een algemeen voorkomende familienaam in de gemeente Epe.

Volgens de volkstellingen van 1947 en 2007 kwam de familienaam Witteveen respectievelijk 2212 en 3567 keer voor. In het laatste jaar het vaakst in Amsterdam (111), Apeldoorn (172) en Leeuwarden (106). Ook werden er veel naamdragers geteld in Epe (77) en Nunspeet en Voorst (beide 52). Zo goed als zeker betreft het niet één, maar meerdere families, dus met meerdere stamvaders en -gebieden.

Bron: Meertensinstituut: databank Nederlandse familienamen.

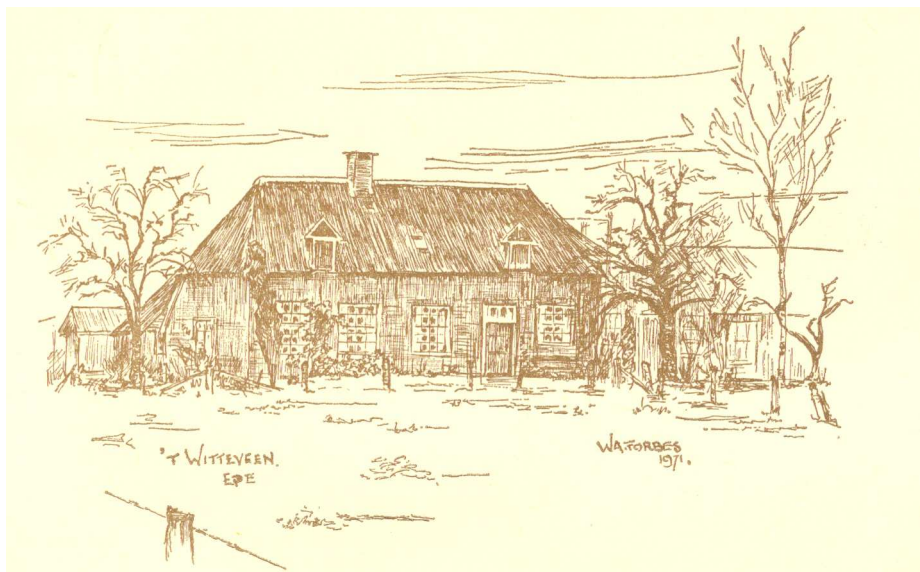
MOLENAARS IN ZUUK

In een van de tijsregisters van Epe blijkt dat Johan van Wijck (op de Emsterhof) op 27 januari 1648 eigenaar werd van een stuk land dat daarvoor in het bezit was van Beernt Henrix te Zuuk, en daarvoor van Henricxken Reijners, weduwe van Jacob Martens 'opt Witteveen'.²⁾ De laatstgenoemde heette ook wel Jacob Martens Paulsen en Jacob Martens Muller. Al in 1613 woonde hij aldaar; in dat jaar werd zijn oudste zoon Marten gedoopt. Zijn zoon Derck Jacobs Muller, geboren 1620, was later bezitter van de grond. Vader en zoon waren beiden molenaars op de Zuuker korenmolen, terwijl ook Jacobs vader - Marten (Paulsen) Moller - mogelijk al molenaar was op de Zuukermolen.³⁾ Mogelijk waren deze molenaars de bouwers van een boerderij die Witteveen heette, want Dercks zoon Marten Dirks, getrouwd met Eva Geerlichs, verpandde in 1678 een huis, hof, met land, het Witteveen, in de buurtschap Westendorp aan het echtpaar Peter Jans (Douw/Douwes) en Aeltjen Egberts. Later werd dit omgezet in een koopcontract.

Uit enkele akten met betrekking tot de molen wordt duidelijk dat Witteveen westelijk van de kopermolen van het echtpaar Frans Jan Haack en Catharina Elisabeth Bakker lag. In 1748 vestigden zij een hypotheek op hun korenmolen en kool-schuur in Zuuk met als grensbepaling 'westwaarts het erf Witteveen'. In 1778 werd dit herhaald, al werd de korenmolen toen omgebouwd tot papiermolen.⁴⁾

FAMILIES DOUWS EN VAN MARLE

Uit het tijsregister blijkt dat de molenaars ook nog een stuk land bezaten dat kleinzoon Marten Derks (Muller) vóór 1700 moet hebben verkocht aan Peter Jans Douws. In het register wordt de laatste aangeduid als 'van het Witteveen'. Deze

*Tekening van de boerderij 't Witteveen, gemaakt door W.A. Forbes, 1971.
(Collectie Streekarchief, met dank aan Gerrit Kouwenhoven)*

toenaam voor Douws betekent dat hij op de boerderij Witteveen woonde. Mogelijk had hij het Witteveen geërfd via zijn moeder, die dan een dochter moet zijn geweest van Egbert Herms, kerkmeester van Epe, die in Westendorp woonde. Deze was op zijn beurt een zoon van Hermen Decemers, die bezitter was van tijnsland dat de naam Withagen droeg. Dat bezit was oorspronkelijk in eigendom van Gerrit van Emst - die leefde eind vijftiende eeuw - en dat was via latere bezitters bij Hermen in bezit gekomen.⁵⁾ Douws was niet de alleenbezitter van het goed Witteveen. In 1725 leenden Jan Jans Dries Prijs en diens vrouw Mechteldje Hendriks geld, met Witteveen als onderpand. Deze 'hypotheek' kwam echter in bezit van leden van de familie Douws en werd later doorverkocht.

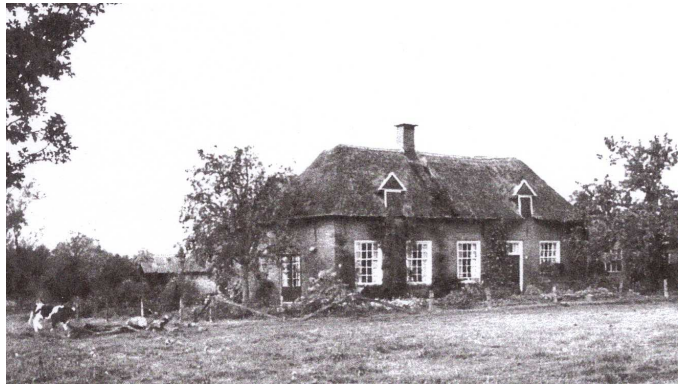
In 1736 verkocht Aeltjen Egberts, weduwe van Peter Jans Douws, een half huis en goed in Emst aan Egbert en Margaretha Douws, die de andere helft al bezaten. De beide bezitters zouden het goed niet zelf bewonen, want Margaretha woonde in Amsterdam. Pas uit een andere akte, uit 1736, blijkt dat dit het erf Witteveen betrof. In dat jaar werd Egbert alleenbezitter, toen zijn zuster haar helft aan hem opdroeg. Kort daarvoor maakte Egbert, getrouwd met Catharijna van Galen, zijn testament.

In 1767 zou een aantal transacties plaatsvinden bij de schouten van Doornspijk, Epe en Heerde. Meerdere personen verkochten hun aandelen in het (huidige) erf en goed Witteveen. De eerste akte betreft het echtpaar Jan Jaspers en Aaltjen Douws, en haar zuster Jantje Douws. Zij verkochten in februari 1767 een 'partje' van Witteveen. In maart volgden de zusters Willemina en Maria Douws, beiden weduwe, in juli de broers Eibert, Herman, Jacob, Derk en Jan Jacobsen, die ook een partje verkochten. Tot slot zouden in augustus nog andere erfgenamen van Egbert Douws voor 650 gulden hun helft van huis, hof, wei- en hooiland alsmede een bosje, genaamd Witteveen, verkopen. De koper in 1767 was Berent van Marle, rentmeester van de Veluwe. Hij was getrouwd met Johanna van Apeldoorn. Hij was een telg uit een familie die oorspronkelijk uit Heerde kwam en daar via het brouwerswezen goed boerde. Johanna was een telg uit een patriciërsfamilie uit Harderwijk. Het echtpaar kocht Witteveen als belegging. Dit kwam goed van pas toen drie jaar later hun zoon Berent junior schout en ontvanger van het ambt Doornspijk werd. Voor de laatste functie diende hij een waarborg te stellen. Zijn ouders stelden hiervoor Witteveen beschikbaar. Toen vader Berent sr. zestien jaar later overleed, erfde junior onder andere huis, hof, bakhuis, erf en goed, genaamd Witteveen.⁶⁾ Berent bleef tot 1820 eigenaar van het goed.

FAMILIE JONKER

In 1820 werd Jacob Kooiman de nieuwe eigenaar van Witteveen. Lang bleef hij niet in het bezit van het erf, want nog hetzelfde jaar werd Jan Hulman bezitter. Ook hij was maar kort in het bezit van het erf, want in 1821 werd Jannes (ook Hannes) Jonker, meester-smid, eigenaar. In 1832 noteerde het kadaster dat Hannes Jonker eigenaar was van huis en erf, groot 8 are 30 centiare (= 830 m²), in de kadastrale gemeente Epe en Oene, sectie O, nummer 403. Naast gelegen waren nog twee perce-

len bouwland, groot een kleine twee hectare, en een aangrenzend bosperceel van bijna een halve hectare, eveneens in bezit van Hannes en zijn vrouw Geertrui Stomphorst. Nabijgelegen bezat men ook nog bos en bouwland; in totaal was het bezit 16 hectare.⁷⁾ Beiden zouden niet veel later overlijden. In 1837 werd de bezittingen onder de kinderen verdeeld. Hendrik Jonker, logementhouder, depothouder van de postwagen (in De Arend) en smid, kreeg Witteveen. Jonker, getrouwd met Maria van Laar, was als ondernemer in Epe veel te druk om zich om de boerderij te bekommeren. Wie de feitelijke bewoner was, is niet te achterhalen.

*'t Witteveen
(met dank aan Streekarchief Epe, Hattem en Heerde)*

In 1847 had het echtpaar geld nodig; als onderpand dienden hun vier huizen, waaronder Witteveen. Of het geld gebruikt werd als aanbetaling voor de koop van de herberg van Johannes Overbosch en Johanna Brouwer, nabij de plek van het oude gemeentehuis? Pas in december 1854 werd dat een feit.⁸⁾ Jonker bleef tot 1868 actief als ondernemer, maar ook hij boerde niet zelf op Witteveen.

In 1847 had het echtpaar geld nodig; als onderpand dienden hun vier huizen, waaronder Witteveen. Of het geld gebruikt werd als aanbetaling voor de koop van de herberg van Johannes Overbosch en Johanna Brouwer, nabij de plek van het oude gemeentehuis? Pas in december 1854 werd dat een feit.⁸⁾ Jonker bleef tot 1868 actief als ondernemer, maar ook hij boerde niet zelf op Witteveen.

De volgende bezitter van Witteveen werd Jan Willem Wynoldi, koopman te Deventer, die het als beleggingsobject kocht. Het vererfde al snel op zijn minderjarige zoon Arnoldus, wiens voogden Witteveen omstreeks 1856 verkochten aan Albertus Koekkoek, koperslager, later fabrikant, en lid van de gemeenteraad, en diens vrouw Petronella Biesterbosch. Na zijn overlijden verkocht zijn weduwe Witteveen aan Egbertus Oosterbroek, bakker. Hij zou het goed bezitten van omstreeks 1877 tot 1888 waarna Jacob Berghuis W.Jzn uit Apeldoorn eigenaar werd voor slechts twee jaar. Na hem werden landbouwer Egbert Nieuwenhuis, winkelier Hermannus Veldhuis en arbeider Timen Pannekoek gezamenlijk eigenaar van Witteveen en de omliggende landerijen. Veldhuis zou nabij Witteveen een nieuw huis laten bouwen, terwijl Nieuwenhuis Witteveen zou houden. Hij trouwde met Engelina Pijkeren, weduwe van J. Jonker, die hem overleefde. Zij verliet Witteveen al kort na zijn dood om het te verkopen aan het echtpaar Albertus Visch en Hendrikje Koetsier, die het huis, de schuren, een bakhuis en een kippenhok lieten registreren onder sectie O 2026, groot 1.74.00 hectare. Na hen was Hermannus Koetsier Aartsz., landbouwer, de laatste in het openbare kadaster geregistreerde eigenaar van het hernummerde perceel: nu sectie O 2234.

NOTEN

- 1) Streekarchief Epe, Hattem en Heerde, kerkarchief Epe, invnr. 1, fol. 107, 120, 134, 145, 157vso, 232, 240.
- 2) Het Gelders Archief (HGA), ar. Gelderse Rekenkamer, invnr. 1344, fol. 49, 201, 203.
- 3) H. Hagens, *Op kracht van stromend water: negen eeuwen watermolens op de Veluwe* (Hengelo 1998) 186. Hagen meldt noch grootvader noch kleinzoon als molenaar.
- 4) HGA, Rechterlijk archief Veluwe en Veluwezoom, invnr. 910 e.v. (Zie: website Streekarchief Epe, Hattem en Heerde, onder oud-notarieel. In dit bestand zijn alle en verdere akten tot 1811 gemakkelijk te achterhalen.)
- 5) Idem, fol. 163.
- 6) Zie 4).
- 7) *Kadastrale atlas Gelderland. 1832. Epe en Oene* (Velp 1997). Uitgave Stichting werkgroep kadastrale atlas Gelderland.
- 8) Jan Paasman, *Gastvrij Epe: geschiedenis van de oude brouwerijen, herbergen, hotels en cafés in het dorp Epe* (Epe 2009) 42-43.

VACANTE BESTUURSFUNCTIE

In het bestuur van Ampt Epe komt de functie van voorzitter vacant. Indien u overweegt u beschikbaar te stellen, kunt u een profielschets opvragen bij de secretaris, de heer Aart Schurink. Een ruime inwerkperiode kan desgewenst deel uitmaken van de procedure. Ons adres vindt u aan de binnenzijde van het omslag van dit blad.

BERICHT VAN ONZE PENNINGMEESTER

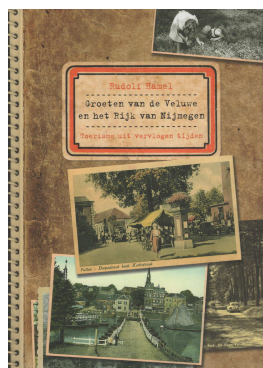
Ook dit jaar doet Ampt Epe weer mee aan het Rabobank Clubkasfonds. Leden van onze vereniging die lid zijn van de Rabobank krijgen in de week van 1 maart a.s. een uitnodiging van de Rabobank om een stem uit te brengen op een van de deelnemende verenigingen. Als u onze vereniging een warm hart toedraagt, dan verzoeken wij u uw stem aan Ampt Epe te geven. Tot 25 maart a.s. hebt u de tijd om uw stem uit te brengen. Bij voorbaat dank voor uw stem.

BOEKENNIEUWS

KUNSTENARES OP DE VLUCHT: DE AVONTUURLIJKE OMZWERVINGEN VAN LOUISE ELISABETH VIGÉE-LE BRUN - DIANNE HAMER

Onlangs is een boek verschenen van Dianne Hamer, ons oud-redactielid, over de beroemde Franse portretschilderes Louise Elisabeth Vigée-le Brun, die op 16 april 1755 in Parijs is geboren. Aan het eind van haar veelbewogen leven publiceert ze haar memoires onder de titel *Souvenirs* (1835-1837). Hierin beschrijft zij op levendige wijze haar jeugd, opvoeding, ontwikkeling en opleiding tot schilderes. Ze wordt de favoriete portretschilderes van koningin Marie-Antoinette. Ze is ook zeer populair bij de adel en aan het hof, heeft er velen geportretteerd en verdiende enorme sommen geld. Zij organiseert voor deze mensen gezellige, feestelijke bijeenkomsten. Haar succes zorgt natuurlijk voor scheve ogen en er wordt enorm over haar geroddeld in de schandaalpers. Zo worden haar verschillende affaires toegedicht. In 1776 trouwt ze met kunsthandelaar Le Brun, met wie zij in 1780 dochter Julie krijgt. Als de Revolutie uitbreekt, ontvlucht zij Frankrijk onmiddellijk. Ze reist met Julie naar Italië, Wenen en St. Petersburg waar ze keizerin Catharina de Grote ontmoet. Ze zet haar carrière probleemloos voort en wordt schatrijk. In 1800 mag ze terugkomen naar Frankrijk. Haar *Souvenirs* geven een enthousiaste beschrijving van haar leven, wat met alle eigentijdse details zorgt voor een goed tijdsbeeld.

Dianne Hamer heeft haar *Souvenirs* bestudeerd en vertaald uit het Frans, deze samengevat, zo nodig ingekort en aangevuld met relevante vakliteratuur waardoor er een goed, veelzijdig en objectief beeld ontstaat van het leven dat zij heeft geleid. Dit boek levert een waardevolle bijdrage aan onze kennis van de achttiende eeuw. *Kunstenares op de vlucht: de avontuurlijke omzwervingen van Louise Elisabeth Vigée Le Brun*, ISBN 9789402139143. Te bestellen via bol.com. Prijs € 25,95 inclusief porto.

GROETEN VAN DE VELUWE EN HET RIJK VAN NIJMEGEN: TOERISME UIT VERVLOGEN TIJDEN

Dit boek is een heerlijke reis terug in de tijd. Het vertelt over hoe men begin vorige eeuw al op vakantie ging, op de Veluwe en in het Rijk van Nijmegen.

Ruud Hamel heeft uit zijn grote collectie oude ansichten en foto's de mooiste plaatjes bij elkaar gezocht, waardoor de lezer als het ware een rondreisje op de Veluwe maakt.

Aantal pagina's: 116. ISBN 978 908 788 1757. Prijs € 15,00.

LEZERSRUBRIEK

VRAAG VAN GERT VAN DEN ESSCHERT: 'ONBEKENDE FOTO'

Gert mailde: 'Onlangs kreeg ik een foto in handen met het verzoek om deze te plaatsen op de website *www.epernet.nl*, onder de rubriek "Woar blif de tied". He-las leverde plaatsing geen antwoorden op. Onbekend is wie deze personen zijn en wanneer de foto is gemaakt.

Het zou te maken kunnen hebben met ingekwartierde militairen. Een week voor de Duitse inval in Polen, op donderdag 24 augustus 1939, begon het Nederlandse leger namelijk met de voormobilisatie. Deze was bedoeld om de grote mobilisatie-stroom enige dagen later op te vangen. Door Europese spanningen gedwongen moesten duizenden jonge mensen van hun privéplannen afzien.

Gelaten arriveerden 200.000 mannen op 29 augustus op hun voorlopige bestemming, voor ze definitief 'ergens in Nederland' werden gelegerd. Burgers in uniform werden een vertrouwde verschijning in het straatbeeld. Men hield aanvankelijk geen rekening met een lange mobilisatieperiode, zoals in 1914-1918. Het leek ook niet erg waarschijnlijk dat Nederland bij de oorlog betrokken zou raken. Ons land was immers neutraal en deed zijn uiterste best om deze onpartijdigheid naar het buitenland uit te dragen. In het geheim werd echter wel contact gelegd met de geallieerden. Op 10 mei 1940 viel Duitsland echter ons land binnen. Epe werd bevrijd op 19 april 1945.

REACTIE VAN FRANS JAN ROOS, AMPT EPE 204**LOGO VAN 'HET MOSTERDZAADJE'**

Naar aanleiding van de recensie van *Getuigen in Gortel* in het vorige nummer van *Ampt Epe* kreeg ik een vraag over de herkomst van ons logo: de pentekening van de kapel die op onze officiële paperassen prijkt. Het was voor mij een leuke aanleiding om de archieven in te duiken.

Pentekening

De pentekening van de oude school of de kapel die nu in gebruik is als logo, is in 1990 gemaakt door Hanneke Weijman. De tekening was aanvankelijk helemaal niet bedoeld als logo. In de aanloop naar het eeuwfeest van Het Mosterdzaadje in 1990 besloot de school een kleurplaat te laten maken voor de kinderen. Vandaag de dag een eenvoudige klus met alle technische hulpmiddelen. Vijfentwintig jaar geleden was dat nog niet zo eenvoudig. De toenmalige secretaris van het bestuur, de heer Freek Vos, woonde in die tijd aan de Oranjeweg 108. Een paar huizen verder, op nummer 98, woonde Hanneke Weijman. Zij was ontwerpster van kleurplaten en bouwplaten. Hanneke werd benaderd met de vraag de kleurplaat te ontwerpen.

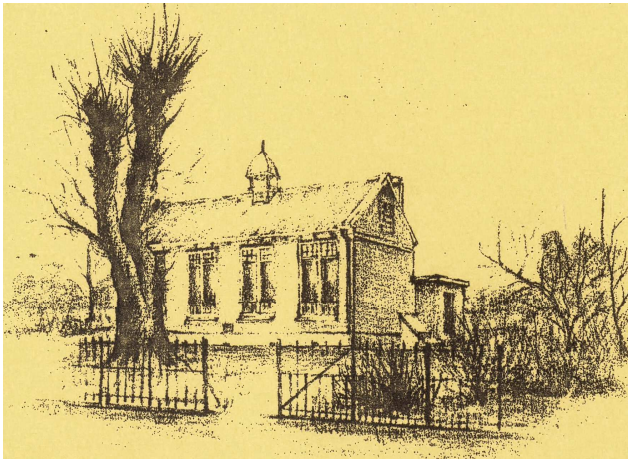
Hanneke is inmiddels 72 jaar en woonachtig in Epe. Ze kan zich nog goed herinneren dat ze de kleurplaat heeft gemaakt: 'Er is nog wel wat gesteggeld over de kleurplaat. Sommige details zouden niet kloppen, andere details zouden moeten worden toegevoegd. Zo wilde de school steentjes in de muur getekend hebben en grind om het gebouw. Ook was er wat onvrede over het hekwerk.' Hanneke heeft toen aangegeven het te laten zoals het was. 'Dat heeft de school toen geaccepteerd,' aldus mevrouw Weijman. Oud-directeur meester De Graaf en juf Van Triest kunnen zich ook nog herinneren dat er 'wat was' met de kleurplaat. De school wordt namelijk nog steeds omgeven door het originele hekwerk uit 1905. Het getekende hek wijkt daar sterk van af.

Bij uitvergroten van de tekening zijn links onderin de letters 'han' nog te zien. De kleurplaat werd gedrukt in forse oplage. Zó zelfs dat vijfentwintig jaar later in 2015 (bij het 125-jarig bestaan) alle leerlingen nogmaals een kleurplaat konden krijgen.

Toen het computertijdperk zijn intrede deed, verscheen de kleurplaat eerst op de voorkant van de schoolkrant. Scannen maakte het mogelijk om de kleurplaat te verkleinen. Sinds 1999 wordt de kleurplaat gebruikt als logo op het briefpapier van de school. Het digitale tijdperk maakte het ook mogelijk het logo af te drukken op de school-T-shirts die gebruikt worden bij excursies, en op de tas die de kinderen als cadeautje kregen bij de jubileumviering in 2015.

Een oudere illustratie

Van 1980 tot 1999 werd een andere tekening als logo gebruikt. Deze tekening werd in februari 1980 geïntroduceerd in de schoolkrant. Deze tekening werd gemaakt door de toen 61-jarige G.B. Kasper uit Apeldoorn. Kasper was een neef van me-

vrouw Mulder-Kasper. Zij was de vrouw van Jan Mulder en woonde tegenover de school. De originele tekening is helaas verloren gegaan.

Op de tekening is een van de twee schoorstenen te zien die in 1985 zijn verwijderd. Ook is de kolenberg nog zichtbaar op de plaats waar nu de AED hangt. Kasper was een bekende Apeldoornse amateurschilder en schijnt nog les gegeven te hebben aan koningin Wil-

helmina. In het *Reformatorisch Dagblad* verscheen over hem een artikel in 1974 en 1983. De tekening was als logo eigenlijk niet geschikt vanwege de vele details. Daarom heeft bij het 100-jarig bestaan juf Van Triest een vereenvoudigde variant gemaakt die op een mok kon worden afgedrukt. Vóór 1980 had de school geen logo of beeldmerk.

En de toekomst?

Inmiddels is het eigenlijk tijd voor een nieuw logo. Het huidige logo, hoe fraai ook, is te gedetailleerd. Hoe we dit in de toekomst gaan oppakken, weten we nog niet.

REACTIE JAN VAN DE VELDE OP AMPT EPE 205

In zijn lezenswaardige artikel over 'De historische ontwikkeling en betekenis van het Eper bekenstelsel' schrijft Henri Slijkhuis in *Ampt Epe 205* op pagina 27 als afsluiting van de tweede alinea dat het vermoeden bestaat dat de Dorpsbeek deels vergraven is voor het huis Quickborn in Epe. Maar die aanleg zou ook om een andere reden hebben kunnen plaatsvinden.

In Apeldoorn werd namelijk de zogenaamde Badhuisbeek oorspronkelijk gegraven om bluswater te kunnen leveren ingeval van brand.¹⁾ De brandweerkazerne aldaar was tot voor een tiental jaren dan ook gesitueerd aan die sprengenbeek. Een deskundige van de Bekenstichting²⁾ vertelde mij dat de Dorpsbeek in onze gemeente ook tot dat doel is aangelegd. De voormalige voorraadvijvers van de brandweer van het dorp Epe zijn nog terug te vinden in de vijvers in bijvoorbeeld het Sweerts de Landaspark en in het parkje aan de Emmastraat-Beekstraat.

1) H. Hagens, *Op kracht van stromend water*, pagina 263, gebaseerd op C.J.C.W. Arnold, *Apeldoorn in opkomst*, Gelders Historische Reeks I, Zutphen 1971, pagina 130, noot 168.

2) Mondelinge mededeling door de heer J. Aalbers in 2012, staande aan de Dorpsbeek bij het Sweerts de Landaspark in Epe waar men toen het fietspad over de beek ging aanleggen.

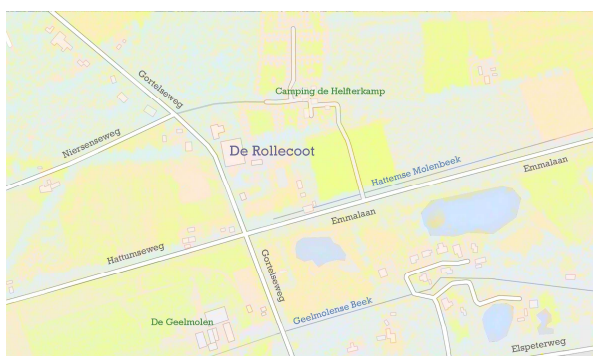
DE GESCHIEDENIS VAN 'DE ROLLEKOOT' IN VAASSEN

HENRI SLIJKHUIS

INLEIDING

Gelegen in Vaassen aan de Gortelseweg, ver buiten de bebouwde kom, was de wasserij van Jaspers gevestigd. Bij de oudere inwoners is Jaspers een bekend begrip. Het bedrijf is in 2004 verkocht aan wasserijorganisatie Clean Lease en in 2012 gesloten. Sindsdien staat het leeg. De wasserij kent een lange voorgeschiedenis. De locatie aan de Hattense Molenbeek staat bekend onder de naam 'De Rollekoot'.¹⁾

In dit artikel wil ik het verleden van de molenplaats De Rollekoot beschrijven. Ik hoop dat het bijdraagt aan een zorgvuldig omgaan met deze plek. Het is een terrein waar men de geschiedenis kan proeven; het zou jammer zijn wanneer alle cultuur- en bedrijfshistorie op deze plek verdwijnt.*

HOE HET BEGON

Maarten van Rossem is de stichter van twee molens op De Rollekoot. Hij koopt in 1543 kasteel Cannenburg met molen en beken. Hij wil in hetzelfde jaar nog een molen met een wijerd bouwen en vraagt daarvoor toestemming aan hertog Willem van Gelre. De hertog vindt het prima. De omwonenden hebben aanvankelijk geen

bezwaar, maar als ze in de gaten krijgen dat Maarten twee molens wil bouwen met een grote wijerd, vrezen ze dat hun gronden onder water kunnen komen te staan en gaan ze protesteren. Maarten wuift echter alle bezwaren weg en bouwt een koren- en een oliemolen inclusief wijerd. De molens op Rollekoot zijn een feit geworden.²⁾ Het water voor de molen komt van de toen nog natuurlijke Rode Beek, die hiervoor wordt op- en omgeleid.

*Boven: De Rollekoot en omgeving. Rollekoot wordt soms ook met een c geschreven.
(Kaartje Henri Slijkhuis)*

Rechts: De wasserij anno 1925.

HOE GING HET VERDER

De oliemolen is geen succes en zal weer snel afgebroken zijn, want in de archieven wordt tot eind zeventiende eeuw steeds gesproken over één enkele molen. Wanneer de oliemolen precies is verdwenen, is niet bekend.

Evert Jansen is de eerste molenaar op de korenmolen. Hij wordt in 1566 opgevolgd door Hermen Timmerman.³⁾ Deze molen blijft de eerste honderd jaar in gebruik voor het malen van graan.

De betaling van de korenmolenaar

De verschuldigde kosten voor het malen van het graan worden vooral in natura voldaan. Het geld is vroeger - zeker op het platteland - schaars en de boeren zien liever dat er wat van hun graan of meel ingehouden wordt. Daar merken ze minder van dan dat er geld op tafel gelegd moet worden. De hoeveelheid verschuldigd meel is niet altijd en overal gelijk en wijzigt ook in de loop van de tijd. Meestal gaat het om 1/24 tot 1/16 deel van het gemalen graan. De molenaar maakt bij het afmeten gebruik van een speciale maat of schep, die ook wel molsterschoten genoemd wordt naar de naam van het maalloon 'molster'. De molenaar verkoopt dit meel weer aan de dorpsbakkers. Soms wordt er met eieren betaald.⁴⁾

In 1640 wordt de korenmolen door de pachters Poull Peelen en Jonas Pouwelsen omgebouwd tot volmolen. Vollen is het vervilten van wollen stoffen (vroeger laken genoemd) met behulp van hulpstoffen. Zo'n hulpstof is urine. Het is dan ook niet prettig toeven in de buurt van een volmolen. De te vollen lakens worden aangevoerd uit de Overijsselse IJsselsteden en onder andere uit Amsterdam. In 1647 ontstaat er een strijd met de stad Hattem. Hattem eist tol voor de doorvoer van deze lakens van en naar Kampen. Daar zijn beide pachters het natuurlijk niet mee eens, omdat het volgens hen niet gaat om echte koopwaar, maar om goederen, die na bewerking weer naar de eigenaars teruggaan. De Gelderse Rekenkamer stelt de beide heren echter in het ongelijk en er moet dus betaald gaan worden.⁵⁾

Het vollen van wollen stoffen

Vollen is het vullen of dichtmaken van het weefsel. Deze bewerking kunnen alleen wollen weefsels ondergaan. De vezels van schapenwol hebben een opperhuid die uit schubbe-tjes bestaat en dakpansgewijs liggen. In vochtige toestand en door het toevoegen van bepaalde bijtende en ontvettende stoffen kunnen deze deeltjes in elkaar krimpen en vervilten. Het vollen - waarbij het doek soms vijftientwintig tot vijftig procent van zijn oorspronkelijke grootte verliest - bevordert de soliditeit, het warmtehoudend vermogen en de elasticiteit van het weefsel en laat de stof er mooi uitzien.⁶⁾

Aan het eind van de zeventiende eeuw wordt de molen omgebouwd tot papiermolen. Er wordt ook een tweede molen gebouwd, want in 1697 wordt gesproken over 'twee pampiremolens waarvan pagters sijn Jan de Goye en Jacob Jacobs'. In dezelfde periode wordt een groot aantal sprengen gegraven in het gebied. Dit ge-

bied staat nu bekend als de Motketel. Hierdoor ontstaat de Hattense Molenbeek. Deze sprengenbeek levert het water voor de Rollekootse molens. Beide molens hebben vervolgens een reeks van pachters tot 1761. In dat jaar worden Heijmen Kamphuis en Jannetien Herms de pachters van beide molens.⁷⁾ De molens zijn eigendom van de Heren van de Cannenburch (Van Isendoorn à Blois). Als de laatste telg uit dit geslacht in 1865 kinderloos sterft, worden alle molens, die onder de Cannenburch vallen, verkocht. Over de ingewikkelde afhandeling van de erfenis heeft Willem Terwel, voormalig voorzitter van Ampt Epe, een prachtig hoofdstuk geschreven in het boek *De Cannenburch & zijn bewoners*.⁸⁾ In de verkoopcatalogus van de Cannenburcher goederen van 1872 worden de beide Rollekootse papiermolens aangeduid als 'Papierfabriek de Rollekoot, thans gedeeltelijk ingericht tot Zagerij'. Hendrik Pannekoek koopt de molens en betaalt er 3400 gulden voor.

Papier maken

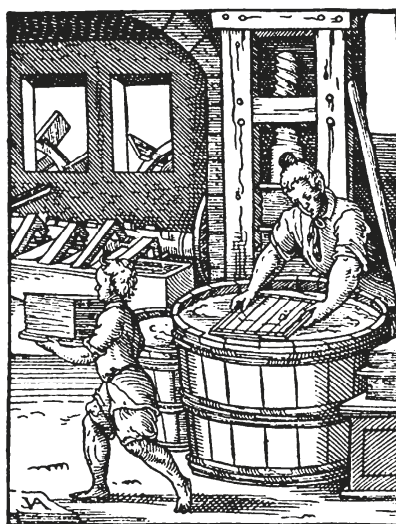
Papier wordt gemaakt van lompen. Oude kleren worden eerst gescheurd en gesneden. Dit werk, dat nogal ongezond is door de stofvorming, wordt vooral uitgevoerd door vrouwen, kinderen en bejaarden. Door waterkracht aangedreven hamers stampen de vezels uit de lompen met water tot een dikke brij. Deze pulp wordt op een zeef geschept en geschud tot het meeste water eruit is en de vezels een dun laagje vormen. Tussen vilten lappen wordt het vocht er verder uitgedrukt. Na een dag kan het papier aan waslijnen te drogen worden gehangen. Een paar dagen later is het papier droog en kan het verkocht worden.⁹⁾

Hendrik bouwt de papiermolen om tot wasserij/blekerij. Zijn weduwe verkoopt in 1896 deze wasserij aan Evert van Delden. Deze Evert is getrouwd met Hendriks dochter. In 1904 verkoopt Evert de wasserij voor f. 14.000,—. Eigenaar wordt een bleker uit Gouda, Lambertus Jaspers. We zijn dan aangeland bij de naam, waaronder veel Vaassenaren de molenplaats nu nog kennen: 'Wasserij Jaspers'.

DE WASSERIJPERIODE

Lambertus Jaspers laat op de Rollekoot een nieuw gebouw neerzetten. Hij verhuurt de molenplaats aan zijn broer Mathijs Johannes. Het wordt een hoog gebouw met een mansardedak**, waarin een stoommachine wordt geplaatst. Deze stoommachine is overigens twee jaar eerder al door Evert van Delden gekocht.¹⁰⁾

*De papierschepper en zijn knecht.
Op de achtergrond de hamerbakken waarin de hamers
door het waterrad worden aangedreven.
Houtsneede: Jost Amman (1539-1591)*

De familie Jaspers zal honderd jaar aan de Rollekoot verbonden zijn.

De eigenaren van Wasserij Jaspers

1904 Lambertus Jaspers

1904 Mathijs Johannes (broer van Lambertus die in eerste instantie de molenplaats huurt en exploiteert. Hij wordt eigenaar in 1930.)

1936 Johannes Godefriedus Carolus (Jan) (zoon van Mathijs)

1965 Mathijs Gerardus Maria (Mathin) en Gerardus Josephus Maria (Gerard) (kleinzonen van Mathijs)

In de beginperiode wordt nog gebruikgemaakt van waterkracht. In een lijst van 1933 staat echter dat in stoomwasserij 'De Rollekoot' geen waterkracht meer wordt gebruikt.¹¹⁾ In de jaren daarvoor is een nieuwe 15 pk stoommachine en een kolen-gestookte stoomketel aangeschaft. De wasmachine en centrifuge worden vanaf dat moment door de stoommachine aangedreven. De kolen worden per trein aangevoerd naar het station in Vaassen en vandaar naar de wasserij gebracht.

De klanten van de wasserij zijn in de beginperiode vooral particulieren. In 1908 wordt de eerste grote klant binnengehaald: sanatorium Sonnevank in Harderwijk.

Boven: Wasserij Jaspers in 1906. Personeel met daarachter paard en wagen waarmee vuile en schone was werd vervoerd.

Het is dan nog de tijd van paard en wagen en via het Vierhouter Bos wordt de vuile en schone was heen en weer gebracht.

In de oorlogsjaren 1940-1945 wordt een nieuw waterrad geplaatst voor de opwekking van elektriciteit en voor de aandrijving van een rasp-machine voor bieten. Veel burens aan de Gortelseweg hebben hier gebruik van gemaakt. Overigens is in de oorlogsjaren, zo goed en zo

Rechts: Jaren dertig van de twintigste eeuw: de auto van Mathijs Johannes.

kwaad als het ging, doorgewerkt. De balansen en productieboekjes van die jaren zijn er nog.

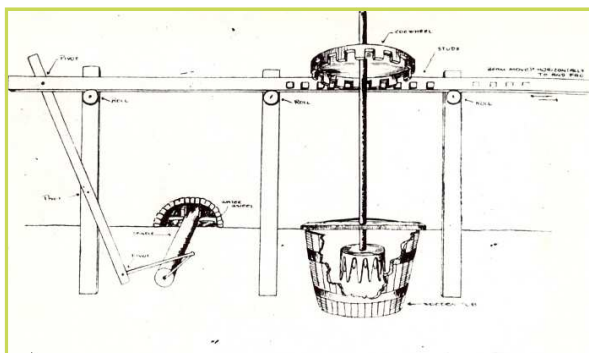
De wasserij eind negentiende eeuw

De wasserij bestaat eind negentiende eeuw uit enkele schuurachtige gebouwtjes met een boerderij ernaast. In het bedrijf worden een paar houten wastonnen aangedreven door het waterrad. Verder is er een warmwaterketeltje en fungeren een paar ruimtes als droogkamers, waar de was op latten wordt gehangen om te drogen. Er zijn veel strijkbouten, die verwarmd worden op een grote kachel.

Wasserij Jaspers, 1904. Personeel met op de achtergrond de oude schuren.

In het begin van de jaren zestig van de twintigste eeuw worden technische veranderingen aangebracht. De kolengestookte ketel wordt omgebouwd voor olie en de tot dan gebruikte stoommachine wordt vervangen door elektromotoren. De uitbreiding van de wasserij begint vanaf 1969 vorm te krijgen. Het tijdvak van samenwerking en fusies breekt aan. Door de samenwerking met een wasserij in Nijkerk is Jaspers in staat om de grote zorginstelling 's Heerenloo uit Ermelo binnen te halen. Daarom wordt in 1974 een moderne wasserijstraat geïnstalleerd. Gebouwen worden toegevoegd en het aantal personeelsleden wordt uitgebreid tot circa vijftig. In 1972 wordt wasserij Palm uit Wenum-Wiesel overgenomen. Vanaf 1974 wordt geen beekwater meer ingezet als waswater. Gebruik wordt gemaakt van opgepompt grondwater, dat na behandeling via een zandfilter en een onthardings- en ontijzeringsinstallatie als waswater dient. Ook komt in dat jaar een einde aan de

Draaiton, 1900.

*Een draaiton werd gebruikt in de voormalige papiermolens die tot wasserijen waren omgebouwd. De draaiton werd door het waterrad in beweging gebracht en draaide niet regelmatig rond, maar maakte afwisselend een halve slag heen en terug.
(Archief CODA)*

lozing van het gebruikte waswater in de Hattemse Molenbeek. Het bedrijf zorgt, samen met de gemeente, voor de aanleg van riolering. In 1980 wordt ook een nieuwe stomerij gebouwd, omdat de bestaande stomerij te klein is geworden. Het zal niet de laatste uitbreiding zijn.

Uitbreiding in 1974

In 1989 fuseert Jaspers met Poppe uit Vaassen en Ten Bokkel Huinink uit Nijkerk. De naam wordt veranderd in Rentex Interlin Jaspers B.V. In de villa op de Rollekoot vestigt zich de directie van de Rentex Interlin-organisatie. In 1996 werken er zeventig mensen op de Rollekoot.¹²⁾ In hetzelfde jaar wordt door Rentex Interlin wasserij Bolhaar in Enschede overgenomen.

Eind twintigste eeuw is er, ondanks alle uitbreidingen in de jaren daarvoor, opnieuw tekort aan ruimte. De klanten van de wasserijen, behorend bij het ziekenhuis De Zonnegloor in Soest en De Spreng in Apeldoorn, worden overgenomen. De wascapaciteit moet vergroot worden. Op de

locaties aan de Gortelseweg en de Deventerstraat is dat niet meer mogelijk. De enige oplossing is een nieuw bedrijf bouwen op het industrieterrein Eekterveld. De verplaatsingskosten en investeringen zijn dermate hoog dat daar niet voor gekozen wordt. Ook blijkt de maximaal te leveren hoeveelheid gas op het Eekterveld te gering voor een nieuwe wasserij.¹³⁾ In 2003 wordt Rentex Interlin Jaspers B.V. overgenomen door een grote wasserijorganisatie uit Koudekerk aan den Rijn. Met deze overname wordt de nieuwe eigenaar Clean Lease B.V. de grootste wasserij in de Benelux met bijna tweeduizend mensen in dienst.

Wassерij Jaspers in 1971.

HET EINDE

In een grote organisatie als Clean Lease draait het om efficiëntie. Dit betekent schaalvergroting en minder vestigingslocaties. In 2012 wordt De Rollekoot gesloten. Alle wasserijactiviteiten worden overgeplaatst naar locaties in Nijkerk, Enschede en Ooy. De werknemers zijn hun werk gevolgd. Een gering deel van de productie wordt overgebracht naar de locatie aan de Deventerstraat in Vaassen (de voormalige wasserij Poppe). Deze bedrijfslocatie is in 2014 ook gesloten. De roerende goederen van Clean Lease (de wasserijen) zijn recent overgenomen door investeringsmaatschappij Egeria. De grond met de lege opstallen op de Rollekoot zijn nog steeds in handen van de voormalige eigenaar van Clean Lease.

De toekomst van het terrein is onduidelijk. Door architectenbureau SDAA zijn plannen ontwikkeld. Deze plannen doen recht aan de rijke historie op deze locatie. Of het tot realisatie zal komen, is nog onzeker.

NOTEN

* Het artikel is in samenspraak met Mathin Jaspers opgesteld. De foto's komen uit zijn archief, tenzij anders aangegeven.

** Mansardedak: een dakvorm met gebroken, naar buiten geknikte vlakken. Dit historische daktype is ontstaan in de Franse barokarchitectuur en is vernoemd naar de Franse architect François Mansart (1598-1666) die deze dakvorm heeft uitgewerkt.

1) De Hattemse Molenbeek kent verschillende namen. De beek wordt ook Hartense Molenbeek en Hattumsche Molenbeek genoemd. Zie ook W. Terwel, 'Molens op de Hattemse

Molenbeek' in: *De Wijerd*, 4^e jaargang, nr. 1, 1983, p. 8-11, en G.D. Cornelissen de Beer, 'De Hattumsche molenbeek', in: *De Wijerd*, 4^e jaargang, nr. 3, 1983, p. 13-15.

2) Hagens, p. 202, Th. te Riele-ter Laak, p. 57.

3) Idem.

4) Hardonk, p. 16-17.

5) Hagens, p. 202.

6) Hardonk, p. 34.

7) Idem, p. 203.

8) Buurman (red.), *De Cannenburch en zijn bewoners*, p. 165-185.

9) Slijkhuis, p. 21.

10) Website Vaassens Historie, De Rollekootse molen.

11) Hagens, p. 203.

12) *De Pers*, p. 1.

13) Mondelinge informatie van Mathin Jaspers.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Buurman, D.J.G. red., *De Cannenburch en zijn bewoners*, Zutphen 1990.

Cornelissen de Beer, G.D., 'De Hattumsche molenbeek', in: *De Wijerd*, 4^e jaargang, nr. 3, 1983, p. 13-15.

De Pers, april 1996, derde jaargang (personeelsblad van Rentex Nederland).

Hagens, H., *Op kracht van stromend water: negen eeuwen watermolens op de Veluwe* (Hengelo 1998).

Hardonk, R., *Koornmullenaers, Pampiermaekers en Coperslaghers: korte historie der waterradmolen van Apeldoorn, Beekbergen en Loenen* (Apeldoorn 1968).

Honderd jaar Epe: grepen uit de geschiedenis van de gemeente Epe van 1878 tot 1978 (Epe 1978).

Menke, H, e.a., *Veluwse beken en sprengen: een uniek landschap* (Utrecht 2007).

Renes, J, e.a., *Het Veluwse sprengenlandschap: een cultuurmonument* (Wageningen 2002).

Slijkhuis, Henri, *De Kopermolen in Zuuk* (z.p. 2015).

Te Riele-ter Laak, Th., 'De Vaassense watermolens', in: *Ampt Epe*, 94-95, juli 1991, p. 55-68.

Terwel, W., 'Molens op de Hattumse Molenbeek', in: *De Wijerd*, 4^e jaargang, nr. 1, 1983, p. 8-11.

Opgeleide Hattumse Molenbeek voor De Rollekoot.
(Foto: Henri Slijkhuis)